COLOFON

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP 's-Gravenhage
telefoon 070-4416611

Samenstelling/Productie
mw. J. Chabinath
mw. I. Ender
mw. drs. M. Höfkens
M. van Ingen
mw. drs. S.R. Jonkergouw
drs. M. Koenders
mw. drs. L.A. Nizet
mw. drs. C. Scheffer
drs. A. Schuurman
ir. M. Verwey

Begeleidingscommissie
D. Brouwer de Koning
W. de Jong
drs. W.B.J. Polman
ir. D. van der Veen
ir. J. G. Wegner

Vormgeving
Facilitaire Dienst, Bureau Vormgeving

Druk
Rooduyn vorm & druk

's-Gravenhage, september 1995

A. **HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING**
M. Höfkens
juni 1992

B. **BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK**
M. Verwey
juni 1992

C. **STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE**
M. Verwey
juni 1991

D. **GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN**
M. Verwey
juni 1991

E. **INVENTARISATIE**
C. Scheffer
M. Verwey
1991

INHOUDSOPGAVE

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

2. FYSISCHE GESTELDHEID
   2.1. Bodemgesteldheid
   2.2. Afwatering

3. LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK
   3.1. Bedijking
   3.2. Verkaveling en agrarisch grondgebruik
   3.3. Visuele karakteristiek

4. INFRASTRUCTUUR
   4.1. Landwegen
   4.2. Wateren
   4.3. Dijken
   4.4. Tramwegen
   4.5. Militaire infrastructuur
   4.6. Nutsvoorzieningen

5. NEDERZETTINGEN
   5.1. Algemeen
   5.2. Kernen
      5.2.1. Den Briel (Brielle)
      5.2.2. Zwartewaal
      5.2.3. Vierpolders
      5.2.4. Zuurland
   5.3. Verspreide bebouwing

LITERATUURLIJST

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

BIJLAGEN

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

C. STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

D. GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

E. INVENTARISATIE

A. HISTORISCHE-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

INLEIDING

De gemeente Brielle ligt in het noorden van het eiland Voorne en maakt deel uit van de regio Zuid-Holland Zuid. De aangrenzende gemeenten zijn ten noorden Rotterdam, ten oosten Bernisse, ten zuiden Hellevoetsluis en ten westen Westvoorne. Brielle wordt van de gemeente Rotterdam gescheiden door de Brielse Maas.

De gemeente Brielle kreeg haar huidige grenzen in 1980 toen delen van de vroegere gemeente Oostvoorne en de gemeenten Heenvliet, Vierpolders en Zwartewaal bij Brielle werden gevoegd. In 1960 waren al delen van de vroegere gemeente Nieuwenhoorn bij Brielle gevoegd.

De gemeentegrenzen zijn deels landschappelijk en deels administratief van aard; in het noorden volgen zij de dijk langs het Het Hartelkanaal en in het oosten het Voorns kanaal. De overige grenzen lopen bijna overal gelijk met polderwegen.

De gemeente Brielle heeft een oppervlakte van 31,32 km^2. Op 1 januari 1991 telde de gemeente 14.916 inwoners. De bevolkingsdichtheid op die datum bedroeg 536 inwoners per km^2 landoppervlakte. De gemeente omvat de kernen Brielle (Den Briel), Zwartewaal, Vierpolders en Zuurland.
De vroegere vestingstad Den Briel is aangewezen als beschermd stadsgezicht.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

2.1. Bodemgesteldheid

De bodem van de gemeente bestaat voor een groot deel uit kalkrijke poldervaaggronden. In het oosten van de gemeente liggen gemoerde zeekleigronden met plaatselijk veen binnen 120 centimeter. Voordat de bedijking van het gehele gebied een feit was is met name in de toenmalige buitendijkse gronden intensief gemoerd. Dit is vooral gebeurd in het oostelijk deel van de Vierpolders en de polder Zwartewaal. Deze gemoerde gronden kenden op korte afstand hoogteverschillen van 0,50 cm tot 1,50 cm. Deze gronden waren door hun hollebollige ligging slecht geschikt voor een intensief weidebedrijf omdat de afwatering sterk bemoeilijkt werd. Overstromingen die het gebied vanaf de late middeleeuwen teisterden, zorgden voor het verdwijnen van een groot deel van de veenlaag in de rest van het gebied. De toenemende invloed van de zee zorgde voor de kalkrijke laag zeeklei die in deze eeuw werd afgezet. De ondergrond van de kalkrijke poldervaaggronden wordt gevormd door een zandtussenlaag of zandondergrond beginnend op 40 cm tot 80 cm diepte. Door het graven van nieuwe weteringen tijdens de ruilverkaveling op Voorne Putten is de afwatering van de hollebollige gronden sterk verbeterd.
De gronden waarin gemoerd is, liggen lager dan de overige gronden. Het laagste niveau van deze gronden ligt op circa 2 meter -NAP. De overige gronden liggen op een niveau dat varieert van 0,5 meter -NAP tot 0,5 meter +NAP.

2.2. Afwatering

De polder Vierpolders werd in 1492 gevormd door de waterstaatkundige vereniging van de polders het Nieuwland, Veckhoek, Oude Goote en Oud Helvoet. De uitwatering vond sinds die tijd op natuurlijke wijze op de Holle Mare plaats. In de eerste helft van de achttiende eeuw bleek plaatsing van een molen noodzakelijk omdat een natuurlijke afwatering door de hoge stand van het buitenwater niet meer mogelijk was. De molen werd in 1739 geplaatst aan de Holle Mare achter het dorp Zwartewaal. In datzelfde jaar kreeg ook de polder Heenvliet toestemming om zijn water op de Holle Mare te lozen. Dit gebeurde met behulp van twee molens. Het graven van het kanaal door Voorne zorgde voor een wijziging in de afwateringssituatie van de polder Heenvliet. Sindsdien (1827) werd daardoor het deel van de polder ten westen van het kanaal bemalen op de Holle Mare, terwijl ten oosten van het kanaal een nieuwe molen werd geplaatst die het oostelijk deel van de polder hierop moest gaan bemalen. De polder Zwartewaal waterde uit op de Brielse Maas door middel van een sluis in de Maasdijk. In 1872 kreeg deze polder zijn uitwatering eveneens op de Holle Mare toen hij met de polder Vierpolders en het westelijk deel van de polder Heenvliet een gezamenlijke stoombemaling op de haven van Zwartewaal via de Holle Mare kreeg. De molens in de polder Heenvliet werden in 1872 vervangen door stoomgemalen. Het stoomgemaal dat de afwatering op het kanaal door Voorne verzorgde werd in 1937 vervangen door een dieselgemaal dat ten zuidwesten van de kruising van de trambaan met het kanaal door Voorne kwam te staan. De uitwatering van de eerdergenoemde drie polders werd in 1883 formeel geregeld door de stichting van het waterschap de Holle Mare terwijl dit in de periode 1872-1882 door een onderlinge overeenkomst geregeld was. Van 1872 tot 1935 vond ook de uitwatering van de Grondpolder (deel van de polder

Nieuwenhoorn) op de Holle Mare plaats. In het laatstgenoemde jaar kwam de afwatering via de polder Nieuwenhoorn te verlopen.

Het stoomgemaal van het waterschap werd in 1946 door een elektrisch gemaal in het al bestaande gebouw aan de Bernissedijk vervangen. De polders Rugge, Klein Oosterland en Oostvoorne waterden sinds de vijftiende eeuw af op de haven van Brielle. De afwatering, die aanvankelijk op natuurlijke wijze plaatsvond, werd in 1761 versterkt door de plaatsing van een molen in de polder Klein Oosterland. De invoering van stoombemaling leidde in 1886 tot de stichting van het waterschap de Noordsluis waarin de polders Klein Oosterland, Oostvoorne, Rugge (gemeente Brielle) en Oud en Nieuw Rockanje, Strijpe, Lodderland, Stuifakker, Naters en Pancras (gemeente Westvoorne) waren opgenomen. Het stoomgemaal werd in 1893 geplaatst bij het noordwestelijk deel van de vestigingsgracht van Brielle, waarbij korte tijd later ook een woning voor de stoker verrees. De molen van Klein Oosterland werd in deze tijd afgebroken. Het stoomgemaal werd in 1923 vervangen door een elektrisch gemaal dat in hetzelfde gebouw werd geplaatst. Het water van de diverse polders werd via duikers en heulen naar het gemaal geloosd. De afdamming van de Brielse Maas bracht een grote verandering in de afwatering teweeg. Door deze afdamming was de capaciteit van deze boezem sterk afgenomen, wat een verlenging van de afwatering in zuidwaartse richting rechtvaardigde. Van die tijd af lozen alle polders in de gemeente Brielle via het gemaal Trouw in de polder Nieuwenhoorn (gemeente Hellevoetsluis) hun water op het kanaal van Voorne dat vervolgens zijn water via een uitwateringssluis op het Haringvliet loost. De al bestaande gemalen in de diverse polders zorgen voor ondersteuning in de afwatering. Vanaf de Brielse Maas bestaan diverse inlaatgelegenheden voor het water. Het waterschap de Brielse Dijkring is verantwoordelijk voor de waterhuishouding in het gebied.

3. LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK

3.1. Bedijking

De eerste bedijkingen in het gebied vonden plaats in de twaalfde eeuw. De vroegst bedijkte polders lagen in het westen van de gemeente van waaruit in het duingebied in het westelijk deel van Voorne de eerste bedijkingen plaatsvonden. Tot de oudste polders behoorden de polders Rugge en Klein Oosterland. Daarna werden de polders, liggende tussen de Goote en de Holle Mare bedijkt. In 1220 de polder Oud Helvoet, in 1249 de polder Vekhoek en in de tweede helft van de dertiende eeuw verschillende delen van de polder Heenvliet.

In de veertiende eeuw werd het gebied tussen de Holle Mare en de Bernisse bedijkt; hiervan maakt de polder Zwartewaal deel uit. De vroegste bedijkingen lagen in het noorden van het eiland. De bedijkingen in de meer zuidelijk gelegen delen van het eiland vonden in de tweede helft van de veertiende eeuw plaats. Tijdens de bedijkingen werden ook de Goote en de Holle Mare ingedijkt. Als boezemwater en kreekresten zijn zij echter in het landschap nog wel aanwezig. Ook de haven van Brielle is nog een restant van de Goote.

De polder de Nieuwe Goote werd in de vijftiende eeuw herdijkt nadat de polder tijdens de Sint Elizabethsvloed verloren was gegaan. De polder 't Woud werd in 1413 bedijkt. In 1476 gevolgd door de polders Zuiderland en het Kleine Gootje bedijkt. De buitengronden langs de Brielse Maas werden in de zeventiende en achttiende eeuw bedijkt: Noord Meeuwenoord in 1651 en Zuid Meeuwenoord in 1712. Als laatste buitendijks gebied werd in 1882 de ondernemingspolder van dijken voorzien.

3.2. Verkaveling en agrarisch grondgebruik

Na de bedijking van het land werden de polders vanaf de dijken in strookvormige kavels verdeeld. Om de kavels te ontsluiten werden kaarsrechte polderwegen aangelegd die het land in smalle rechthoeken en kleine blokken verdeelden. Op sommige plaatsen verliep de verkaveling onregelmatig door de oude kreekresten in het landschap. De grond werd na de bedijking zowel voor de akkerbouw als voor de veeteelt in gebruik genomen. Produkten van de akkerbouw waren graan, peulvruchten, koolzaad, vlas, rogge, hennep en meekrap en na zijn introductie in Europa ook de aardappel. Een bezwaar voor de akkerbouw was de lage ligging van het terrein waardoor de afwatering te wensen overliet. De bemalingscapaciteit was voor de negentiende eeuw nog onvoldoende om hier verandering in te brengen. Rond Brielle waren in en buiten de wallen al vroeg warmoezerijen aanwezig. In beperkte mate vond ook fruitteelt plaats. In de negentiende eeuw werd de landbouw voornamelijk in het gemengd bedrijf bedreven. Sinds 1820 lag de nadruk binnen dit bedrijf op de akkerbouw omdat de hogere prijzen voor de produkten hiervan die van de veeteelt ver overtroffen. De veepest, die in de jaren zestig van de negentiende eeuw woedde in de gemeente, bevorderde deze ontwikkeling. De weidegronden lagen voornamelijk in het noorden en noordoosten van de gemeente terwijl in het zuidelijk gedeelte van de gemeente het akkerland lag. De boerderijen lagen over het algemeen vrij ver van het land doordat uitsluitend langs de dijken was gebouwd. Het uitbreken van een agrarische crisis rond 1880 als gevolg van een daling van de graanprijs door goedkope graanprodukten uit de Verenigde

Staten die door de verbeterde verbindingen hun produkten goedkoper op de Europese markt konden brengen, leidde tot omvorming van het gemengd bedrijf waarbij de landbouw in dienst van de veeteelt kwam te staan. Voor zover de landbouw nog voor de markt bleef bestaan, werd meer en meer overgegaan op de handelsgewassen zoals aardappelen en suikerbieten. De verwerking van de bieten vond voornamelijk plaats in Puttershoek (vanaf 1912) en Noord-Brabant.

Tot 1880 speelden de vlasteelt en vlasverwerking een belangrijke rol. Na deze tijd nam de betekenis van dit produkt sterk af onder invloed van buitenlandse concurrentie en de opkomst van katoen.
In 1898 kwam in Den Briel de coöperatieve melkfabriek "de Eersteling" tot stand. Een van de voornaamste produkten van deze fabriek was boter.

De tuinbouw won aan het einde van de negentiende eeuw aan invloed. De verbeterde bemaling, de toegenomen bevolking van Voorne en de verbeterde verbindingen met Rotterdam waren hiervan de oorzaak. De tuinbouw vond vooral plaats in de omgeving van Den Briel. De produkten die hier het meest geteeld werden waren aardbeien, erwten en spitskool. De teelt geschiedde nog geheel in de open lucht. Rond 1912 kwam de glascultuur op en ging men over op de teelt van druiven en tomaten. De distributie van de tuinbouwprodukten vond onder andere plaats door de sinds 1894 gehouden veilingen van de tuinbouwvereniging Brielle. Een veilinggebouw kwam in 1910 gereed.

Door de economische crisis van de jaren dertig van deze eeuw werd het accent binnen het gemengd bedrijf weer verschoven naar de akkerbouw. Ook ontstond een zekere schaalvergroting van de bedrijven. De sterk verbeterde bemaling die na de oorlog werd ingevoerd, zorgde ervoor dat meer land voor de akkerbouw geschikt kon worden gemaakt. Alleen de lager gelegen polderdelen bleven bestemd voor de veeteelt. De tuinbouw werd na de oorlog uitgebreid. Deze uitbreidingen vonden met name plaats in de omgeving van Den Briel en Vierpolders. De fruitteelt verdween na de oorlog. Na 1973 vond een inmiddels afgeronde ruilverkavelingsoperatie plaats die zorgde voor schaalvergroting van de bestaande bedrijven. De onregelmatige strook- en blokverkaveling verdween hierdoor. Een deel van de landbouwgrond werd in gebruik genomen voor woningbouw. Langs de Brielse Maas in de directe omgeving van Brielle kwam een recreatieterrein tot stand.

3.3. Visuele karakteristiek

De gemeente Brielle kenmerkt zich door een overwegend agrarisch karakter. Het Brielse Meer zorgt in het noorden voor beeldbepaling door de recreatieve sector. De oude vestingscontouren van Brielle zijn vanuit het westen, noorden en oosten duidelijk waarneembaar terwijl ze in het zuiden deels zijn opgegaan in dorpsuitbreidingen, waardoor ze niet meer als losstaand element in het landschap aanwezig zijn. Als horizon is naar het noorden toe het Europoortgebied zichtbaar. In de polders staat langs de wegen op sommige plaatsen een dichte beplanting die binnen het gebied steeds ruimtelijke scheidingen aanbrengen. Dit is met name in de polders die voor veeteelt worden gebruikt het geval. De polders die voor de akkerbouw worden gebruikt maken een iets opener indruk. De vesting Brielle is met name in het oostelijk deel sterk verstedelijkt. Langs de Voorstraat en de Nobelstraat is vrij voorname bebouwing te vinden. Rond de Catharijnekerk is de

bebouwing eenvoudig van opzet. In de omgeving van het Asylplein is de bebouwing vrij open van opzet en bestaat zij uit losse elementen. Door de wallen en de vestinggracht wordt de bebouwing binnen de vesting duidelijk gescheiden van de eromheen gelegen bebouwing. Langs de oevers van de Brielse Maas is een vrij intensieve beplanting aanwezig.

4. INFRASTRUCTUUR

4.1. Landwegen

De wegen in de gemeente bestonden tot ver in de negentiende eeuw bijna uitsluitend uit kleiwegen die in de herfst en winter veranderden in een modderpoel. Vooral voor het transport van landbouwprodukten leverde dit grote bezwaren op. Vooral met de laaggelegen polderwegen was het slecht gesteld.
Uitzondering op de slechte wegen in de gemeente vormde de straatweg van Den Briel naar Hellevoetsluis, die in de Napoleontische tijd werd bestraat. Deze weg volgde het bestaande dijkpatroon. Na de aanleg van het Voorns Kanaal dat niet in de directe omgeving van Den Briel lag had deze plaats groot belang bij de aanleg van betere verbindingswegen met de rest van het eiland.

In 1848 werd een grindweg (grotendeels over bestaande dijken) van Brielle naar Nieuw-Beijerland (Hoeksche Waard) aangelegd om zo de verbinding met Rotterdam te verbeteren. Deze weg kreeg een aftakking naar Vierpolders. Deze weg verkeerde in 1922, toen hij werd overgenomen door de provincie, van Den Briel tot Heenvliet in redelijke, en van Heenvliet tot Spijkenisse in slechte staat. De nieuwe provinciale weg (Groene Kruisweg) van Den Briel naar Spijkenisse kwam in 1928 gereed. Via een brug bij Spijkenisse over de Oude Maas kwam de verbinding met Rotterdam tot stand. De Groene Kruisweg volgde een tracé dat grotendeels parallel liep met dat van de RTM-tramlijn. Het tracé liep in de gemeente iets ten zuiden van Den Briel en vandaar door de polders Veckhoek, Zwartewaal en Heenvliet. Met de aanleg van deze weg werd voor het eerst het middeleeuwse wegenpatroon doorbroken.

De bruggen over de havens en vesten in Brielle zijn in de twintigste eeuw allemaal vernieuwd. In 1909 werd ter vervanging van een oudere brug over het Maasland, de Kippenbrug gelegd. Deze smalle stalen rolbrug kan in zijn geheel noordwaarts worden weggerold.

In de jaren zestig werd een weg aangelegd die het eiland Rozenburg en het eiland Voorne verbond. Deze weg werd haaks op de Groene Kruisweg aangelegd. Binnen de gemeente loopt de weg door de Ondernemingspolder en de polder Vierpolders. Om het Brielse Meer te kunnen oversteken werd de Brielse brug aangelegd. Over het Hartelkanaal werd de Harmsenbrug (gemeente Rotterdam) aangelegd.

Tot ver in de twintigste eeuw was Brielle voor zijn verbindingen buiten het eiland Voorne-Putten aangewezen op veren. Vanuit de Brielse haven vertrok een veer naar Rozenburg. Voorts lag nog een voetveer (Blankenburgs voetveer) bij Nieuwe Sluis naar Blankenburg. Vanuit Den Briel is een voetveer aanwezig naar de er tegenover gelegen Krabbeplaat. De overige veren zijn na de aanleg van de bruggen over de Brielse Maas en het Hartelkanaal verdwenen.

4.2. Wateren

In het noordelijk deel van de gemeente ligt het Brielse Meer. Het Brielse Meer was aanvankelijk een vrij stromend water tussen de eilanden Voorne-Putten en Rozenburg, en

stond toen bekend onder de naam Brielse Maas. Doordat het water van de Brielse Maas een vrij hoog zoutgehalte had leidde dit tot te vergaande verzilting van de bodem. Daarom volgde in 1950 de afdamming van de Brielse Maas te Kruiningergors (gemeente Westvoorne). Om dit meer van voldoende zoet water te voorzien werd een voedingskanaal van Zwartewaal naar de Oude Maas aangelegd. Het Brielse Meer wordt als inlaatgelegenheid van zoet water gebruikt.

Sinds de verzanding van het Scheur en van de Brielse Maas in de zeventiende en achttiende eeuw ging de scheepvaart op Rotterdam door het Goereese en Brouwershavense Gat naar de Dordtse Kil. Een ondiepte in het laatstgenoemde water maakte het echter voor zeeschepen onbevaarbaar zodat voor Rotterdam een kortere en betere verbinding met de zee noodzakelijk werd. Besloten werd tot het graven van een kanaal door Voorne van Nieuwersluis naar Hellevoetsluis. Het kanaal dat in 1829 gereedkwam kreeg een lengte van 10,6 km met een breedte van 30 meter. De diepte bedroeg 5,70 meter onder kanaalpeil. De westelijke dijk van het kanaal kreeg een hoogte van 1,13 tot 2,25 meter +NAP, de oostelijke dijk kreeg een hoogte van 1,45 meter tot 2,20 meter + NAP. Voor het passeren van schepen werden vier wisselplaatsen met een breedte van 34 meter gegraven. Bij de schutsluizen die aan beide uiteinden van het kanaal lagen, hadden de wisselplaatsen een breedte van 46 meter. Deze schutsluizen sloten het kanaal aan beide kanten af. Over de sluizen lagen twee rolbruggen terwijl er tevens vier draai- en vlotbruggen waren. Het kanaal kreeg een voorhaven aan de Brielse Maas bij Nieuwersluis en aan het Haringvliet te Hellevoetsluis. Door middel van vier bruggen werden de kaden van het kanaal met elkaar verbonden. Twee daarvan lagen in de gemeente Brielle. De beperkte diepgang van het kanaal bemoeilijkte op den duur de toegankelijkheid voor de steeds groter wordende zeeschepen. Dit leidde uiteindelijk tot de aanleg van de Nieuwe Waterweg in 1871. Het kanaal is nu vooral in gebruik voor de regionale scheepvaart en de pleziervaart en vervult een afwateringsfunctie. Bij de aanleg van Europoort en de Brielse Maas werd het noordelijk deel van het kanaal vergraven en kwam de monding van het kanaal circa 1 kilometer zuidelijker te liggen. Doordat het kanaal toen werd afgedamd verdween de doorgaande verbinding. In het gebied zijn nog verschillende oude kreekresten aanwezig. Deze worden veelal benut als watergang ten behoeve van de afwatering.

Tussen Zwartewaal en Heenvliet ontstond in de tweede helft van de twintigste eeuw als gevolg van een afgraving ten behoeve van dijkaanleg een vrij groot water. Dit water is thans als recreatieplas opgenomen in het recreatiegebied Brielse Maas.
De haven van Brielle maakte onderdeel uit van de Goote in welke rivier zij oorspronkelijk in het nauwste gedeelte lag. Dit gedeelte was ontstaan door de indijking van de polder Nieuwland in 1337. De verdere indijking van de Goote zorgde voor de verdere verzanding van de Brielse haven. Dit leidde in 1607 tot de aanleg van een nieuwe haven. De haven liep vanaf de Brielse Maas langs de rechterzijde van de Waterpoort waar zij zich in twee takken verdeelt. De oostelijke tak strekt zich uit tot het Zuidspui. De westelijke havenarm loopt over het Mareland tot het dok "de verloren kost". Ook deze haven had te lijden van verzanding, waardoor herhaaldelijk baggerwerkzaamheden moesten worden uitgevoerd.
Na de Tweede Wereldoorlog werd ten noorden van de haveningang een jachthaven aangelegd.
De haven van Zwartewaal was vooral voor de visserij belangrijk. Dit duurde tot halverwege de negentiende eeuw toen de visserij een belangrijk deel van zijn afzetmarkt verloor door hoge Belgische invoerrechten. Daarom werd in 1860 de aanvankelijk nogal bochtige haven

vergraven tot een nieuwe rechtlopende haven zodat deze in het vervolg ook voor koopvaardijschepen toegankelijk zou zijn. In deze haven moesten regelmatig herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd omdat ook deze haven van verzanding te lijden had. De haven bestond in 1948 uit een kleine havenkom die door een toeleidingskanaal in verbinding stond met de Brielse Maas. In later jaren werd dit kanaal nog verbreed terwijl ten zuiden hiervan een jachthaven werd aangelegd.

4.3. Dijken

Veel van de in de middeleeuwen opgeworpen dijken verloren door verdergaande bedijkingen hun waterkerende functie. Dit had tot gevolg dat sommige dijken in later tijd werden afgegraven. Andere dijken werden niet meer onderhouden wat betekende dat hun toch al geringe hoogte van circa 1 meter boven het maaiveld niet verder werd verhoogd. De afgegraven dijken zijn niet meer als zodanig in het landschap herkenbaar. Vaak werd de dijkbasis gebruikt voor de aanleg van wegen. De middel- of meeldijk deed dienst als slaperdijk voor het geval dat de waterkerende dijk het zou begeven.

In de loop der eeuwen werden de waterkerende dijken diverse malen verhoogd. Om het water beter te kunnen weerstaan werd sinds de achttiende eeuw gebruik gemaakt van een keien- of steenglooiing. De aanleg van het Europoortgebied aan het einde van de jaren zestig leidde tot de aanleg van een nieuwe dijk tussen het Hartelkanaal en het Brielse Meer. Bij de aanleg van de Brielse Maas en het Europoortgebied werd de noordelijke oever van het eiland sterk gewijzigd. Tot en met Zwartewaal bleef de oude dijkenloop van het westen uit onveranderd. Verder oostwaarts werd de oever langs de Brielse Maas echter circa 1 kilometer landinwaarts gebracht, wat met zich meebracht dat de bestaande dijk volledig werd vergraven. Ter plekke van de huidige Seinehaven lag vroeger de monding van het Voorns Kanaal.
De dijken langs de zuidelijke oever van de Brielse Maas gingen dienen als binnenwaterkering, terwijl de dijk van het Hartelkanaal als hoofdwaterkering ging dienen.
De Brielse Maasdijk die noordelijk van het voedingskanaal voor het Brielse Meer werd aangelegd ligt ongeveer 7 meter boven N.A.P.. De binnenwaterkeringen langs de Brielse Maas liggen op ongeveer 4 meter boven N.A.P..

4.4. Tramwegen

De tramverbinding in de gemeente maakte deel uit van de in 1906 geopende door de RTM geëxploiteerde verbinding Spijkenisse-Oostvoorne-strand. In 1904 was de verbinding Spijkenisse-Rotterdam tot stand gekomen, waardoor het eiland een tramverbinding met Rotterdam kreeg. De Oude Maas werd overgestoken met behulp van een in 1904 geopende brug bij Spijkenisse. Behalve personen werden ook goederen vervoerd. Het in de gemeente Brielle gelegen tracé van de verbinding Spijkenisse-Oostvoorne-strand liep via een brug over het Voorns Kanaal door de polders Heenvliet en Zwartewaal, de Veckhoekse polder en de Horse Bosdijk naar de gemeente Westvoorne. Haltes waren te vinden langs de Hollemaarse dijk, bij Zwartewaal, de Kerkweg, Vierpolders, Brielle (station) en Brielle Welleweg. Het station in Brielle werd tot stand gebracht op een ten dele vergraven ravelijn aan de zuidzijde van de vesting. Het gebouw werd in hout uitgevoerd, in verband met de Wet op de Verboden Kringen, waarin werd bepaald dat rondom een vesting binnen een bepaalde straal geen stenen gebouwen mochten worden opgericht.

's Zomers werden sneltrams ingezet ten behoeve van de badgasten. 's Winters reed de tram tot Oostvoorne-dorp. De tramlijn werd voor goederenvervoer eind 1963 opgeheven. Het personenvervoer werd eind 1965 gestaakt.

4.5. Militaire infrastructuur

Langs de Pelsersdijk werd in 1883/84 een klein fort (de Klomp) gebouwd. Het fort ligt op de grens van de gemeenten Westvoorne en Brielle. Het zuidelijk deel ligt in de gemeente Brielle. Het fort was bedoeld als steunpunt voor enige artillerie en infanterie en bevatte een bomvrij gebouw met daarin een wachtlokaal en remise. Als vestingwerk werd het fort in 1960 opgeheven.

4.6. Nutsvoorzieningen

Brielle begon in 1923 met de aanleg van een duinwaterleiding dat de toenmalige gemeente van drinkwater ging voorzien. De watertoren werd geplaatst aan de G.J. van den Boogerdweg. De gemeenten Vierpolders, Zwartewaal en Heenvliet bleef het leidingwater nog onthouden. Pas na 1937 werden ook deze gemeenten op het leidingnet aangesloten.

Voorne-Putten werd in zijn geheel in 1923 aangesloten op het elektriciteitsnet van het Gemeentelijk Energiebedrijf van Rotterdam. Dit bedrijf verzorgt ook nu nog de energielevering aan de gemeente. De levering geschiedde eerst met behulp van bovengrondse kabels. Na de oorlog volgde de aanleg van een ondergronds net binnen de kernen. De aanvoer vanuit Rotterdam geschiedt met behulp van hoogspanningsmasten.

5. NEDERZETTINGEN

5.1. Algemeen

De gemeente Brielle ontstond in 1980 toen bij een gemeentelijke herindeling delen van de gemeenten Oostvoorne, Heenvliet, Vierpolders en Zwartewaal bij de gemeente Brielle werden gevoegd. De bevolking van de gemeente kende tot 1880 een vrij constante groei. Na 1880 begon de bevolking af te nemen als gevolg van de agrarische crisis die de gemeente Brielle zwaar trof, doordat het grootste deel van de inwoners van de landbouw bestond. Velen zochten hun heil in de grote steden, waarbij Rotterdam de voornaamste vestigingsplaats was. Doordat het vooral jongeren waren die wegtrokken daalde het geboortecijfer. De in deze tijd inzettende trek naar het platteland leidde tot de vestiging van personen die hun inkomsten elders verworven hadden. Dit woog echter niet tegen het aantal vertrekkende personen op. Doordat zich in de gemeente geen industrie van betekenis vestigde bleef het bevolkingsaantal tot de jaren vijftig dalen. Daarna kwam een einde aan deze neergaande trend doordat zich een trek naar het platteland inzette, mede als gevolg van de woningbouw in de steden. Deze trend zet zich nog steeds voort maar vertoont de laatste jaren een stabiliserende tendens. In Brielle is het agrarische karakter deels bewaard gebleven, terwijl zich rond de oude kernen nieuwbouwwijken hebben ontwikkeld waar de nadruk is komen te liggen op het forensisme. Een nieuwe inkomstenbron is ontstaan door de zich nog steeds verder ontwikkelende watersportrecreatie.

Van de ontwikkeling van het bevolkingsaantal kan de onderstaande tabel worden opgesteld. Hierbij moet worden opgemerkt dat de grenzen van de samenstellende gemeenten afwijken van de huidige grenzen en de cijfers daarmee slechts indicatief zijn.

	Brielle	Heenvliet	Vierpolders	Zwartewaal	Totaal
1822	3.492	603	353	844	5.292
1840	± 4.004	823	422	± 860	6.109
1860	4.245	1.061	514	880	6.700
1870	4.259	1.233	618	931	7.041
1880	4.420	1.333	763	912	7.428
1890	4.221	1.367	774	970	7.335
1900	4.093	1.279	734	810	6.916
1910	3.829	1.240	798	680	6.547
1920	3.863	1.262	824	651	6.600
1939	3.387	1.197	878	547	6.009
1972	9.212	2.700	1.872	1.366	15.150
1979	10.447	3.155	1.990	1.931	17.523
1980					10.500
1991					14.447

5.2. Kernen

5.2.1. Den Briel (Brielle)

Den Briel wordt voor het eerst in documenten genoemd in 1257. Den Briel ontstond uit twee nederzettingen op de oostelijke dijk van de polder Groot Oosterland, Maarland en Brielle, die echter langzaam samensmolten.

Een polderweg, ter hoogte van de huidige Langestraat, vormde aanvankelijk de scheiding tussen de beide kernen. De dijk waarop de nederzetting ontstond lag ter hoogte van de huidige Voor- en Nobelstraat. De nederzetting kreeg in 1306 stadsrechten, in 1338 gevolgd door het recht versterkingen aan te leggen. Gedurende de daarop volgende jaren ontstonden een stadsgracht, een eenvoudige omwalling, een waltoren en poorten. Aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw werden verdere versterkingen aangebracht.

Ten tijde van de inname van Den Briel in 1572 had Den Briel 4 poorten, waarvan de noordpoort door de Watergeuzen werd gerammeid. Kort na 1572 werd voor de noordpoort een bastionachtig buitenwerk aangelegd terwijl de buitenhaven werd beveiligd door de aanleg van twee schansen of forten. Van 1585 tot 1616 werd Brielle, dat als pandstad in handen was van de Engelsen, uitgelegd naar het oosten. De oude oostelijke gracht werd ingericht als binnenhaven. De oude, naar het noorden gerichte verzande buitenhaven werd na 1607 vervangen door een meer oostelijk gerichte buitenhaven.
De vesting onderging in de zeventiende eeuw nog diverse veranderingen en kreeg zijn huidige vorm in 1702. In de achttiende eeuw werden nog enkele verbeteringen aangebracht. De vesting omvatte uiteindelijk 9 bastions en 5 ravelijnen.
In 1839 en 1840 werden de bekledingsmuren van de wallen aan het rivierfront grotendeels gesloopt. In 1882/83 werd het aardwerk van enige bastions gewijzigd en werden in andere bastions een schuilplaats, een remise en een munitiemagazijn gebouwd.
In 1858 werd aan de zuidzijde van de mond van het havenkanaal, de havenbatterij aangelegd. Deze havenbatterij werd omgracht en was via een weg vanuit de vesting bereikbaar. In 1882 werden aan de batterij nog verbeteringen aangebracht

Doordat de stad was gelegen aan goed bevaarbare wateren als de Goote en de Maas kon Brielle zich ontwikkelen tot een haven- en handelsstad. Vooral belangrijk voor de stad was de haringvisserij. Uitbreidingen van de stad volgden in de vijftiende eeuw toen de stad in noordwaartse richting werd uitgelegd door de aanleg van de Maarlandse haven. Ook werden dwarselementen aangelegd op de al bestaande bebouwing langs de Voorstraat, Nobelstraat, Langestraat en Maarlandse haven. Ten oosten van de Nobelstraat en Voorstraat ontwikkelde zich een nijverheidsgebied, terwijl langs de Maaslandse haven de nadruk lag op de visserij. De gegoede burgerij was gevestigd langs de Nobelstraat en de Voorstraat.
De plattegrond werd bepaald door de wateren de Binnenhaven en het Noordspui, en de Langestraat en de Nobel- en Voorstraat, die de centrale assen in de bebouwing vormden. Verandering van de Maas en het dichtslibben van de Maasmonding zorgden voor teruggang in de economische bedrijvigheid. Ook de aanleg van een nieuwe haven in de zeventiende eeuw kon deze teruggang niet stoppen. De opkomst van Hellevoetsluis, dat een betere verbinding met het buitenwater had, droeg ook bij aan de verdere neergang van Den Briel. De stad bleef strategisch echter van belang waardoor in de zeventiende en achttiende eeuw modernisering van de vestingwerken plaatsvond

Halverwege de negentiende eeuw was het stratenpatroon binnen de vesting vrijwel identiek aan dat van de zeventiende eeuw. In 1831 was in de Nobelstraat een Roomskatholieke kerk tot stand gekomen. Langs de G.J. van den Boogerdweg werd in dezelfde tijd een begraafplaats aangelegd. Het grootste deel van de bebouwing was te vinden in het oostelijk deel van de vesting, terwijl in het zuidwestelijk deel nog veel spaarzaam bebouwd terrein was te vinden. Hier was ook sprake van agrarische activiteit. Ook in de omgeving van de

Coppelstockstraat was een groot deel van de terreinen slechts incidenteel bebouwd. De directe omgeving van de wallen was overwegend onbebouwd en ook hier overheerste het agrarische element. Toch bleven de visserij en verwante bedrijfstakken voor Brielle een belangrijke bron van inkomsten. Zo waren in Brielle waren onder andere een zeilmakerij, een scheepstimmerwerf, een touwslagerij en een zoutkeet gevestigd. Het garnizoen dat in de stad lag zorgde voor aanvullende inkomsten. Het Asyl voor gebrekkige en oude zeelieden kwam tot stand ter gelegenheid van de herdenking dat het 300 jaar geleden was , dat de Geuzen, Den Briel innamen. Het Asyl bestaat uit een midden- en rechtervleugel. Degeplande linkervleugel kwam nooit gereed. Tegenover de hoofdingang kwam in een symmetrische parkaanleg een beeld te staan van een uit zee opkomende nimf, die de in 1572 verworven vrijheid moest verbeelden. Rond het Asyl ontstonden in het laatste kwart van de negentiende eeuw aan de westzijde een aantal vrijstaande villa's. Tussen het Asyl en deze huizen staat een hoog opgaande beplanting. In 1914 kwam aan het Asylplein het Gast- en Proveniershuis tot stand.
In de bebouwing kwam tot de Tweede Wereldoorlog weinig verandering. Wel werd de bebouwing in het westelijk deel van de vesting iets verdicht. Dat er zo weinig gebouwd werd in Den Briel is vooral te wijten aan het dalende bevolkingscijfer in deze periode. Dit is te verklaren uit het feit dat zich in Den Briel nooit industrie van belang heeft gevestigd. Telde Den Briel in 1880 nog 4.420 inwoners, in 1940 was dit teruggelopen tot 3.389. De trek naar de grote stad van jonge mensen werkte de bevolkingsteruggang in de hand. Wel vestigden ouderen, die hun inkomsten uit vroegere arbeid hadden, zich in de stad. Een deel van de inwoners vond zijn inkomsten in met de scheepvaart verwante activiteiten. Van de weinige nieuwbouwprojecten in deze tijd kan de woningbouw rond het Asielplein en de Venkelstraat uit de jaren twintig en dertig worden genoemd. De bebouwing is te vinden achter de rechtervleugel van het Asyl is geschakeld en eenvoudiger van aard en kwam in de jaren twintig en dertig van deze eeuw gereed.
Buiten de vesting kwam in deze vooroorlogse periode bebouwing tot stand langs de Jan Mathijssenlaan, Arie Jan Luijendijklaan, G.J. Boogerdweg en de Beatrixlaan.
Dit waren de zuidelijke uitvalswegen van de vesting. De bebouwing die hier tot stand kwam bestond voornamelijk uit kleine villa's en vrijstaande woonhuizen in een parkachtige omgeving.
Na de oorlog en vooral vanaf de jaren zestig wordt in en rondom de vesting de bebouwing sterk uitgebreid vanwege de toestroom van forensen. Het woongebied ten zuidwesten van de vesting, waarvan een deel in de jaren dertig ontstond, ondergaat in deze tijd uitbreidingen in alle richtingen. Door de totstandkoming van de afdamming van de Brielse Maas heeft zich rond de buitenhaven een recreatief gebied ontwikkeld dat voornamelijk is gericht op de watersport.
Den Briel heeft thans nog de meeste van de achttiende-eeuwse fortificaties. De Waterpoort en de Zuidpoort werden in 1894, respectievelijk 1900 gesloopt en toen vervangen door open doorgangen.De oostelijke en zuidelijke gedeelten van de vesting Brielle en de havenbatterij werden in 1920 en 1926 als vestingwerk opgeheven. Kort daarop werd het ravelijn voor de voormalige Zuidpoort vergraven ten behoeve van de Groene Kruisweg. Op het ravelijn voor de Kaaipoort verrees een aantal woningen rondom een pleintje.
De opheffing van Brielle als vestingwerk geschiedde in 1952. In de jaren 1972-1975 werd de gehele vestinggordel gerestaureerd. In 1975 werd de Brielse binnenstad met inbegrip van de verdedigingsgordel aangewezen als beschermd stadsgezicht. Op de havenbatterij kwam een camping tot stand.

5.2.2. Zwartewaal

Zwartewaal is in de twaalfde eeuw ontstaan langs de oostelijke dijk van de polder Zwartewaal. Het dorp maakte een voorspoedige groei door en telde reeds in 1565, 140 huizen. De kerk stond iets ten westen van de dijk in de polder wat afzijdig van de overige bebouwing. De haven lag ten oosten van de dijk en gaf Zwartewaal een verbinding met de Maas. De inwoners bestonden van de landbouw en de visserij. Evenals Den Briel had ook Zwartewaal te lijden van de verzanding van de Maasmond. Wat dit voor Zwartewaal betekende blijkt uit het feit dat na 1565 tot 1840 het aantal huizen niet toenam. Rond 1850 was de dijk voornamelijk langs de westelijke zijde bebouwd. Alleen ter hoogte van de kerk stond een dubbelzijdige lineaire bebouwing. Evenwijdig aan de dijk lag een weg die aan de oostelijke zijde was bebouwd. Langs de weg die naar de kerk liep stond een enkel huis. In het Interbellum kwam haaks op deze weg een straat tot stand die aan beide zijden met enkele huizen werd bebouwd. De overige bebouwing werd iets verdicht. De nadruk bleef bij de bestaansmiddelen liggen op de landbouw en de visserij.

Na de oorlog werd Zwartewaal met een dorpswijk in westelijke richting uitgebreid. In deze wijk vestigden zich overwegend forensen. In het gebied ten westen van de haven kwam een jachthaven tot stand. Ook oostelijk van de haven werd een jachthaven aangelegd. Dit was het gevolg van de afdamming van de Brielse Maas waardoor de watersportrecreatie een belangrijke rol ging spelen. Langs de Brielse Maas kwam ten westen van de haven een luxere woonwijk tot stand.

5.2.3. Vierpolders

Vierpolders ontstond rond de twaalfde eeuw langs de zuidelijke dijk van de polder Veckhoek. Deze dijk stond vroeger bekend als de Rattendijk, maar wordt nu Veckdijk genoemd. Vierpolders stond tot de Tweede Wereldoorlog bekend als Nieuwland of Briels Nieuwland. De kerk van het dorp werd in de zestiende eeuw gebouwd ten oosten van de Nieuwlandse Achterdijk. Langs deze dijk ontstond eveneens bebouwing.

In het midden van de achttiende eeuw was er sprake van een open lintbebouwing aan beide zijden van de Veckdijk en een tweezijdige open lineaire bebouwing langs de Nieuwlandse Achterdijk. De inwoners bestonden voornamelijk van de landbouw.

In de periode tot 1945 werd de bebouwing sterk verdicht. Rond de kruising van de Veckdijk, Veckhoekse Kerkweg en Nieuwlandse Achterdijk kwam een zekere kernvorming tot stand waarbij kerk en school belangrijke elementen waren. De meeste inwoners bestonden in deze tijd nog van de landbouw. Na de Tweede Wereldoorlog werd Vierpolders met een dorpswijkje in zuidelijke richting uitgebreid, waarbij een groot deel van de vooroorlogse bebouwing langs de Nieuwlandse Achterdijk werd gesloopt. Ten zuiden van deze nieuwe woonwijk kwam een sportterrein tot stand. De woonwijk was voornamelijk bestemd voor forensen die zich in Vierpolders vestigden. Een deel van de bevolking van Vierpolders is nog steeds werkzaam in de landbouw.

5.2.4. Zuurland

Zuurland is ontstaan langs de Zuurlandse dijk. De bebouwing bestond uit boerderijen, die langs de dijk waren geplaatst.
Zuurland is een wijk die pas na de oorlog goed tot ontwikkeling is gekomen. Tot die tijd beperkte deze nederzetting zich tot een enkele boerderij langs de Zuurlandse dijk. Door het tot ontwikkeling komen van de wijk de Plantage ging Zuurland op in deze bebouwing. Na de oorlog kwam ten zuiden van de Zuurlandse dijk een dorpswijk tot stand.

5.3. Verspreide bebouwing

De verspreide bebouwing in de gemeente bestond rond 1850 voornamelijk uit langs de dijken staande boerderijen. In de polders was geen bebouwing te vinden. Deze bebouwing nam tot de Tweede Wereldoorlog en daarna slechts in geringe mate toe.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Algemeen/provinciaal:

- Aa, A.J. van der (1839-1851)
  Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, 13 delen + suppl. Gorinchem.

- Atlas van historische vestingwerken in Nederland (1970)
  Deel IV, de provinciën Zuidholland en Zeeland. Eerste aflevering: Zuidholland. Z.p..

- Beekman, A.A. (1948)
  De wateren van Nederland. Aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven. 's-Gravenhage.

- Een beeld van het zuid-hollandse landschap (1981-1988)
  Een landschapsonderzoek in opdracht van de provincie Zuid-Holland. 6 delen. Z.p..

- Beschrijving van de provincie Zuid-Holland behorende bij de waterstaatskaart (1967). 's-Gravenhage.

- Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari .... C.B.S.. 's-Gravenhage, 1950-heden.

- De bodem van Nederland (1965)
  Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Samengesteld door de Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.

- Buisman, J. (red.) (1978)
  Zuid-Holland vanuit de lucht. Baarn.

- Craandijk, J. (1888)
Wandelingen door Nederland. Met platen naar de lithografiën van P.A. Schipperus en wandelkaartjes. Haarlem.

- Dijksterhuis, R. (1984)
Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland; Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw: 1840-1940. Proefschrift, TH Delft.

- Don, P. (red.) (1985)
Kunstreisboek Zuid-Holland. 8e dr., Weesp.

- Drinkwatervoorziening in Nederland 1913-1938 (1938)
Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Centrale Commissie voor Drinkwatervoorziening en van het rijksbureau voor Drinkwatervoorziening. Den Haag.

- Fruin, R. (red.) (1866)
Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaan in den jaere MDXIV. Leiden.

- Fruin, R. (red.) (1976)
Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaan in den jaere MCCCCXCIIII. Leiden.

- Gedenkboek Twee eeuwen Waterstaatswerken (z.j.). Z.p..

- Honderd jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland (1976)
Enige opstellen over de geschiedenis. 's-Gravenhage.

- Kley, J. van der (red.) (1967)
Vaarwegen in Nederland. Een beschrijving van de Nederlandse binnenvaartwegen. Assen/Amsterdam/Rotterdam/Brussel.

- Kroon, A.W. (1862)
Tegenwoordige staat van Zuid-Holland. Beschrijving en afbeelding der steden, dorpen, heerlijkheden en verdere wetenswaardige plaatsen in die provincie. Amsterdam.

- Lijst van Nederlandse gemeenten sinds 1830, waarvan de grens is gewijzigd, waarvan de naam is veranderd, die zijn opgeheven, nieuw gevormd of ingepolderd (1968). Z.p..

- De molens van Zuid-Holland (1980). Den Haag.

- Mulder, G.J.A. (red.) (1949-1959)
Handboek der geografie van Nederland. 6 delen. Zwolle.

- De ontwikkeling onzer electriciteitsvoorziening 1880-1938 (1948).
Uitgegeven naar aanleiding van het 25-jarig bestaan der Vereniging van directeuren van electriciteitsbedrijven in Nederland. 2 delen. Arnhem.

- Postma, C. (red.) (1963)
Holland in vroeger tijd; 18e-eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland. 5 delen. 's-Gravenhage.

- Register van beschermde monumenten (1989). Zeist.

- Statistisch overzicht der Waterleidingen in Nederland over de jaren 1946 en 1947 (1950). Leeuwarden.

- Steegh, A. (1985)
Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in Kaart. 2e dr., Zutphen.

- Teixeira de Mattos, L.F. (1906-1961)
De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. 16 delen. 's-Gravenhage.

- Tuinbouwatlas van Nederland [± 1941].
Samengesteld door den Tuinbouw-voorlichtingsdienst van het Departement van Landbouw en Visscherij.

- Vermooten, M. en Smit, T. (1989)
Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations: Noord- en Zuid-Holland en Flevoland. Hapert.

- Vervloet, J.A.J. en Steegh, A.W.A.Th. (1989)
Bibliografie van de historische geografie. Wageningen.

- Verzameling van gegevens betreffende de electriciteitsvoorziening in de provincie Zuid-Holland (1915). 's-Gravenhage.

- Wallenburg, C. van (1966)
De bodem van Zuid-Holland. Toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Wageningen.

- Witkamp, P.H. (1877)
Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Tiel.

- Witkamp, P.H. en Sipman, M.A. (1895)
Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Nieuwe uitgaaf. Arnhem/Nijmegen.

Regionaal/lokaal:

- Been, J. (1950)
  Brielle zoals het was omstreeks 1900. Brielle.

- Don, P. (1992)
  Voorne-Putten, de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Zwolle.

- Klok, J. (1969)
  Voorne-Putten-Rozenburg I, in oude ansichten. Zaltbommel.

- Klok, J. (1966)
  Brielle in oude ansichten. Zaltbommel.
- Klok, J.
  Voorne-Putten. Utrecht z.p..

- Voorne en Putten en Rozenburg, stand van zaken op economisch en stedebouwkundig terrein, rapport uitgebracht door het landbouw-economisch instituut, Instituut Stad een Landschap van Zuid-Holland en het Economisch-Technologisch Instituut voor Zuid-Holland.

- Jonkers, P.J. (1981)
  Geschied- en Aardrijkskundige beschrijving van het eiland Voorne een Putten benevens het eiland Rozenburg. Zwijndrecht.

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

- Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (TMK) schaal 1:50.000, kaartblad 37, uitgave 1857

- Chromotopografische kaart des Rijks, schaal 1:25.000,
  kaartblad 500, uitgave 1913
  kaartblad 522, uitgave 1915

- Topografische kaart van Nederland, schaal 1:25.000
  bladnummer 37D Brielle, uitgave 1939

- Kuyper, J. (1971)
  Gemeente-atlas van de provincie Zuid-Holland, eerste uitgave 1869, herdruk Groningen.

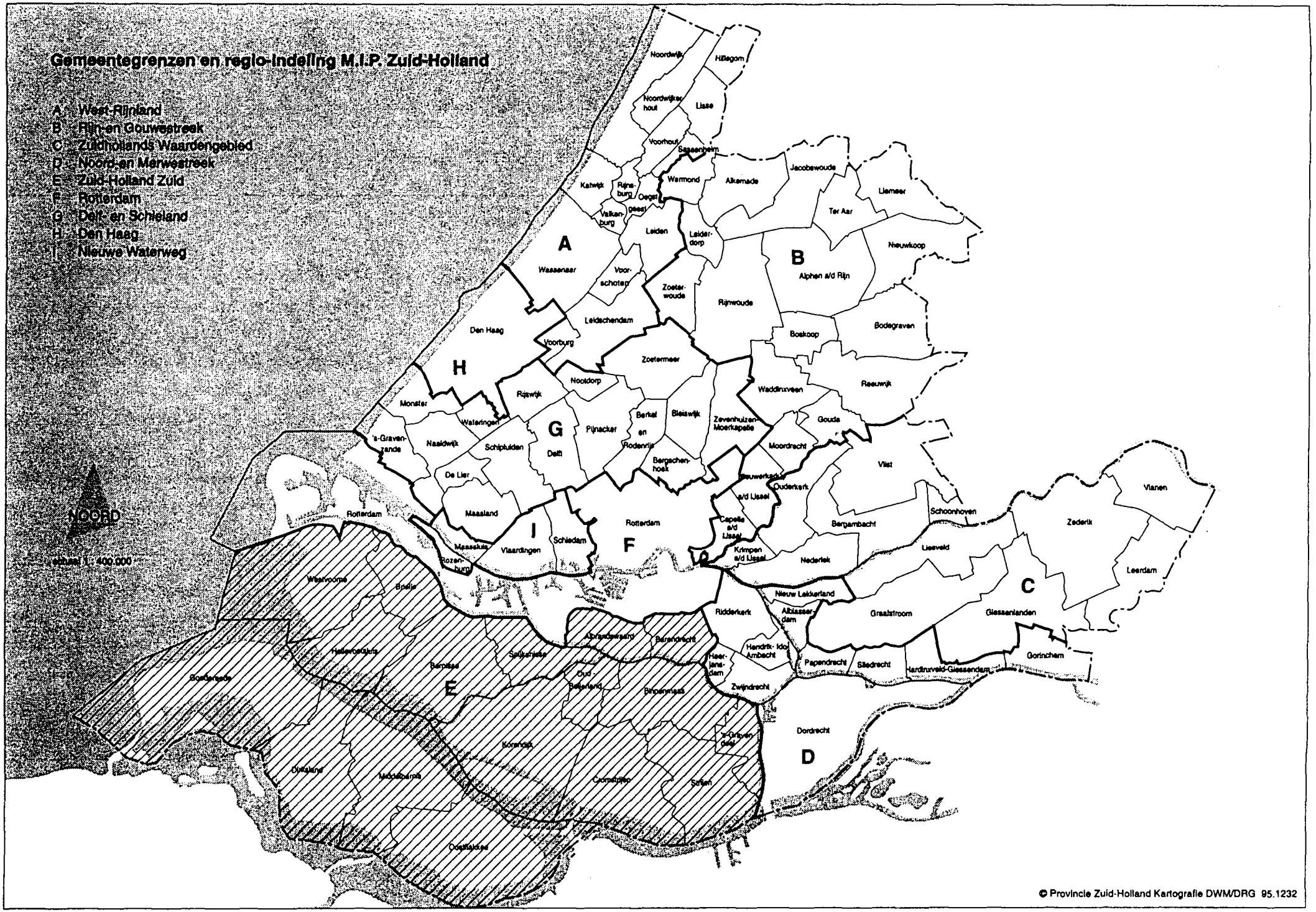

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1232

Figuur 13f.

Gemeente Brielle

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1232

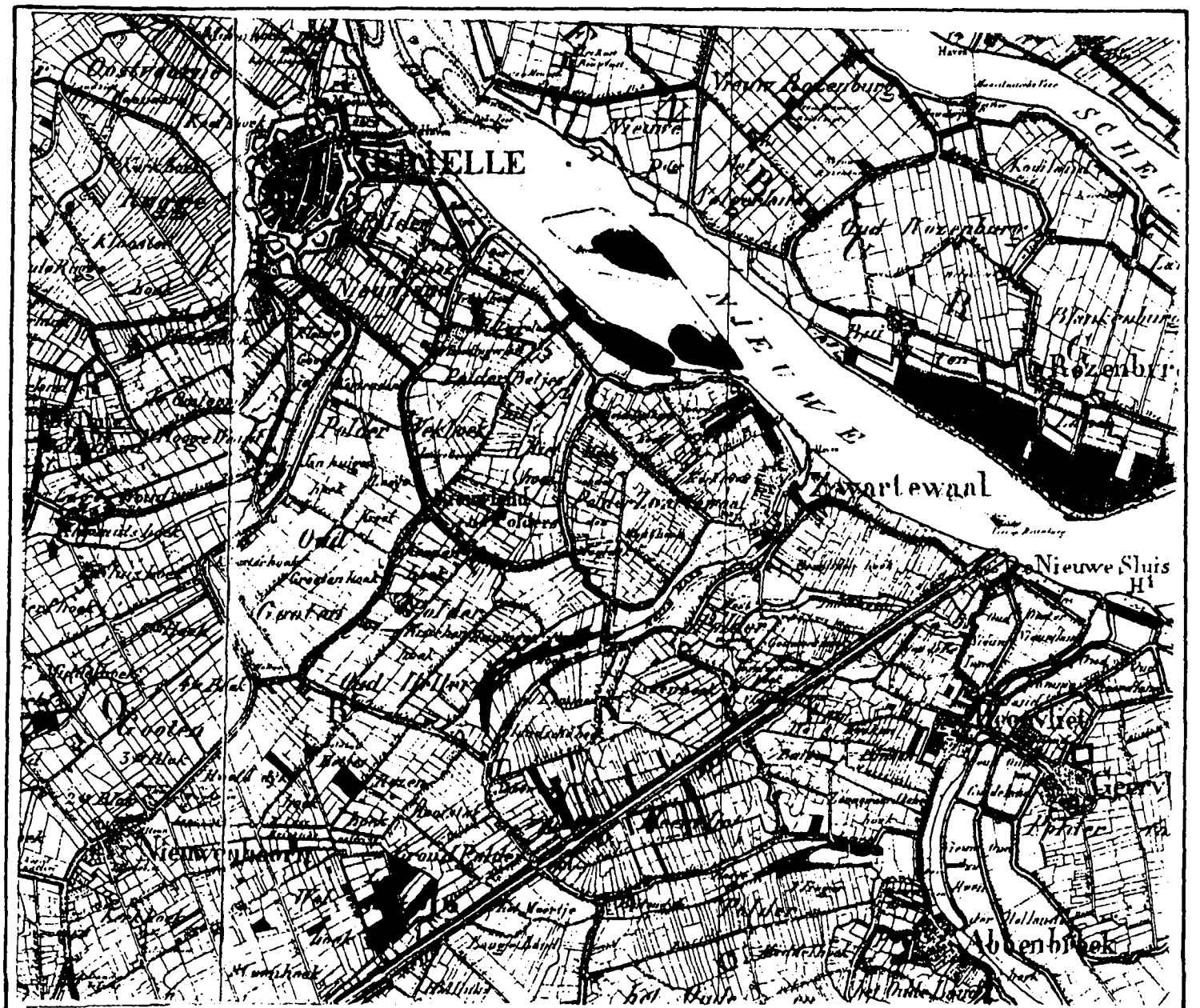

Figuur 2 Uitsnede uit de T.M.K., schaal 1 : 50.000, kaartblad 37, Rotterdam, uitgave 1858

Figuur 3 Uitsnede uit de chromotopografische kaart, schaal 1 : 25.000, kaartbladen 500 522 uit 1913/191

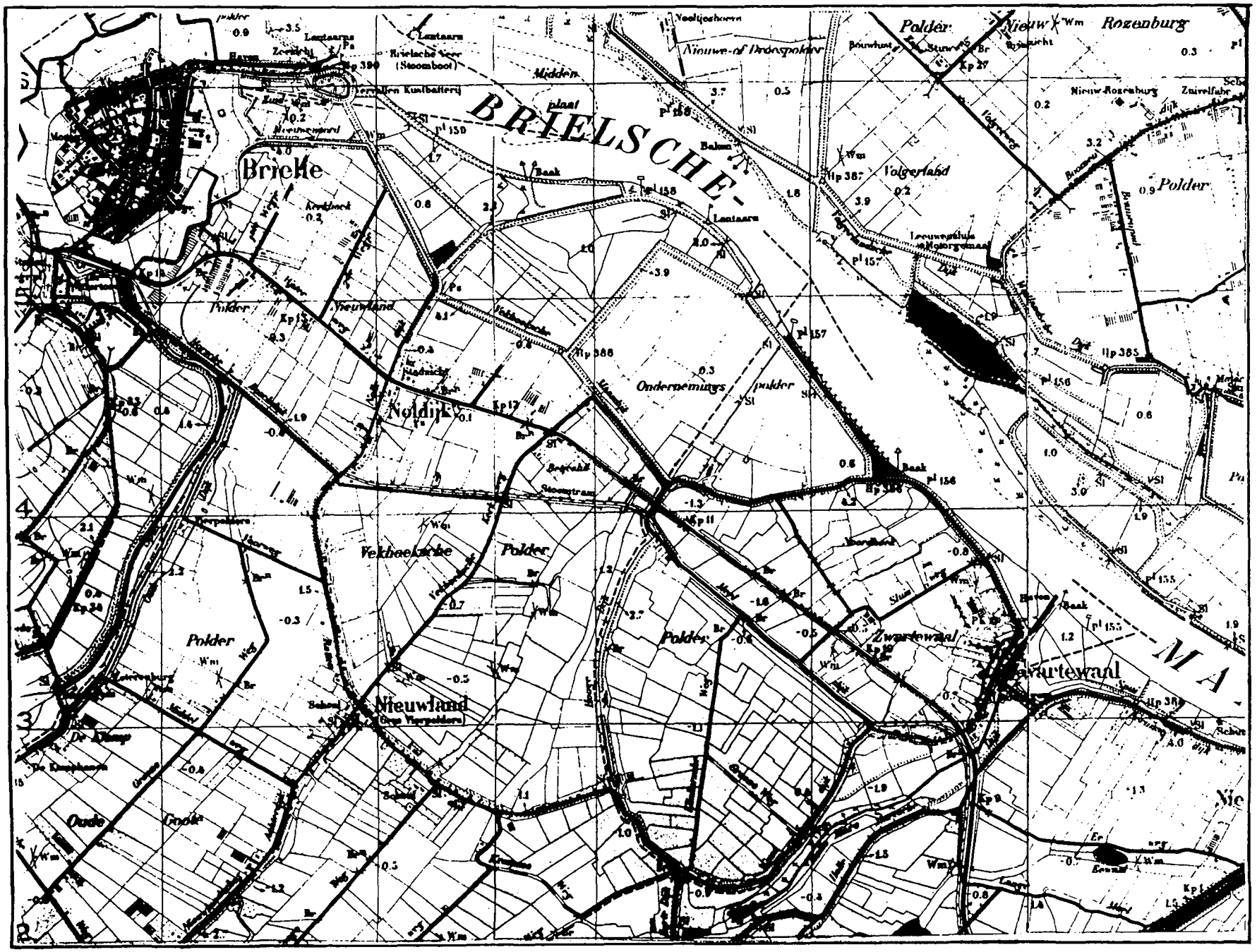

Figuur 4 Uitsnede uit de topografische kaart, schaal 1 : 25.000, kaartblad 37D, uitgave 1939

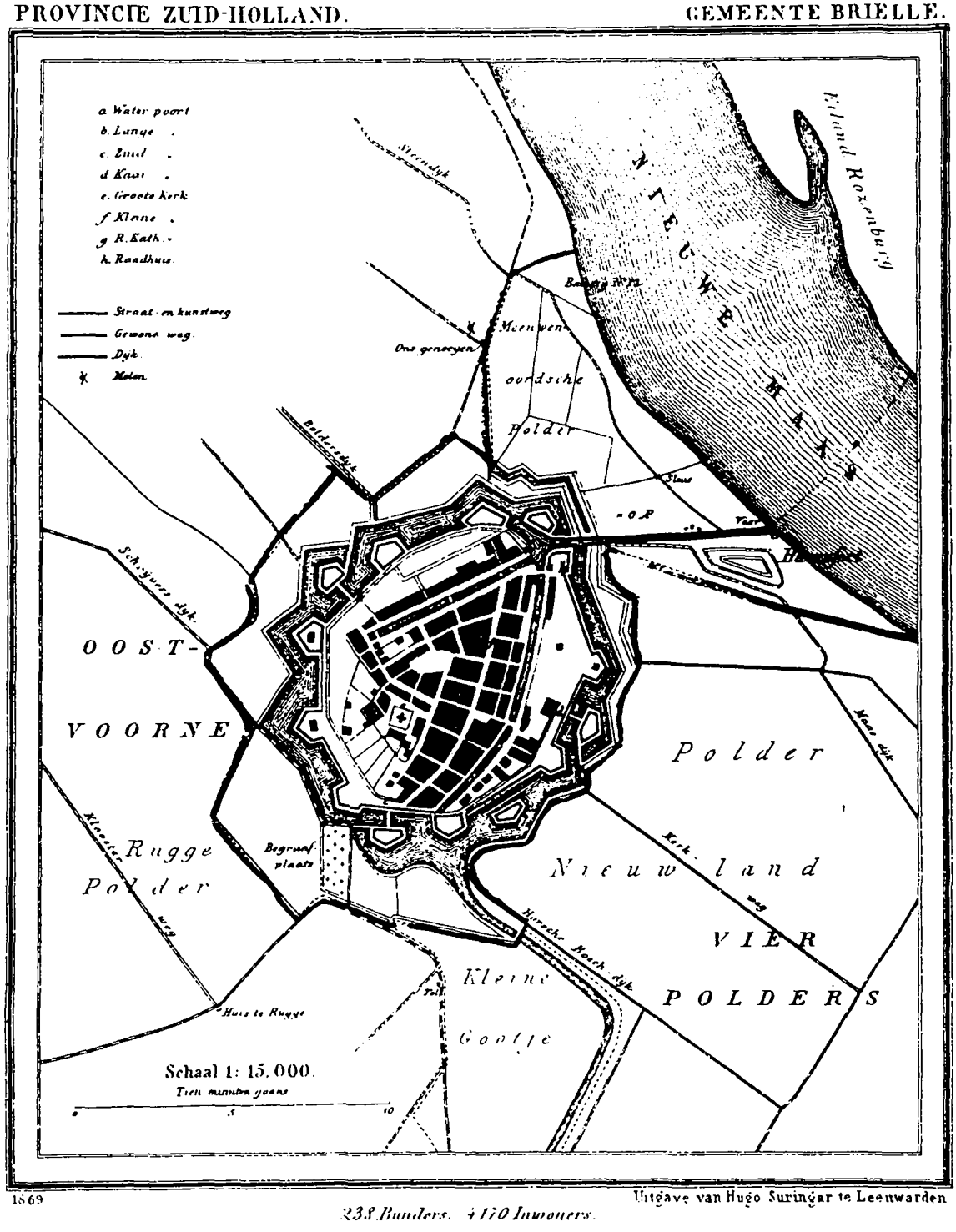

Figuur 5 De gemeente Brielle in 1869, afbeelding uit J. Kuyper, gemeente-atlas

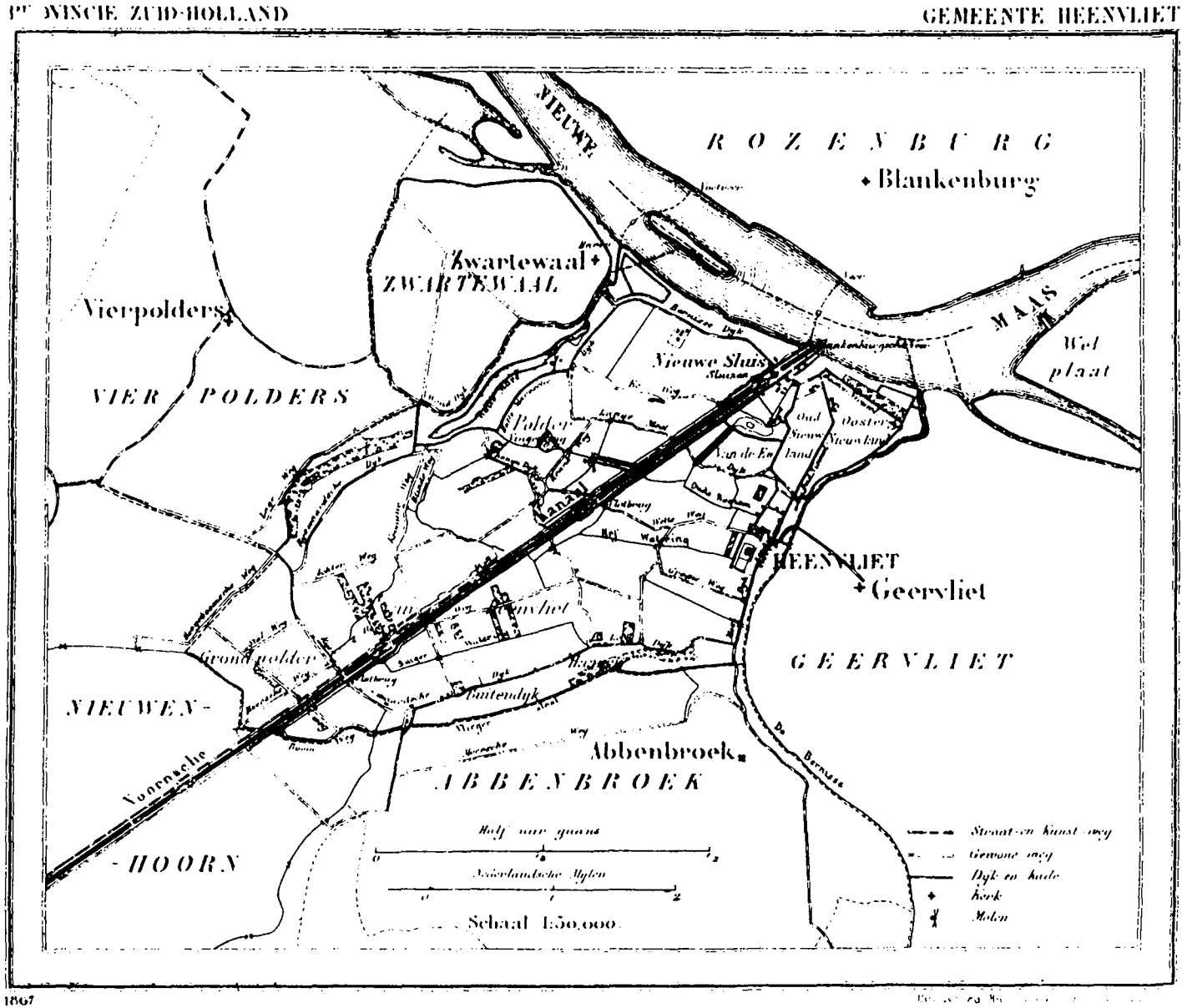

1313 Bunders 1100 Inwoners

Figuur 6 De gemeente Heenvliet in 1867, afbeelding uit J. Kuyper, gemeente-atlas

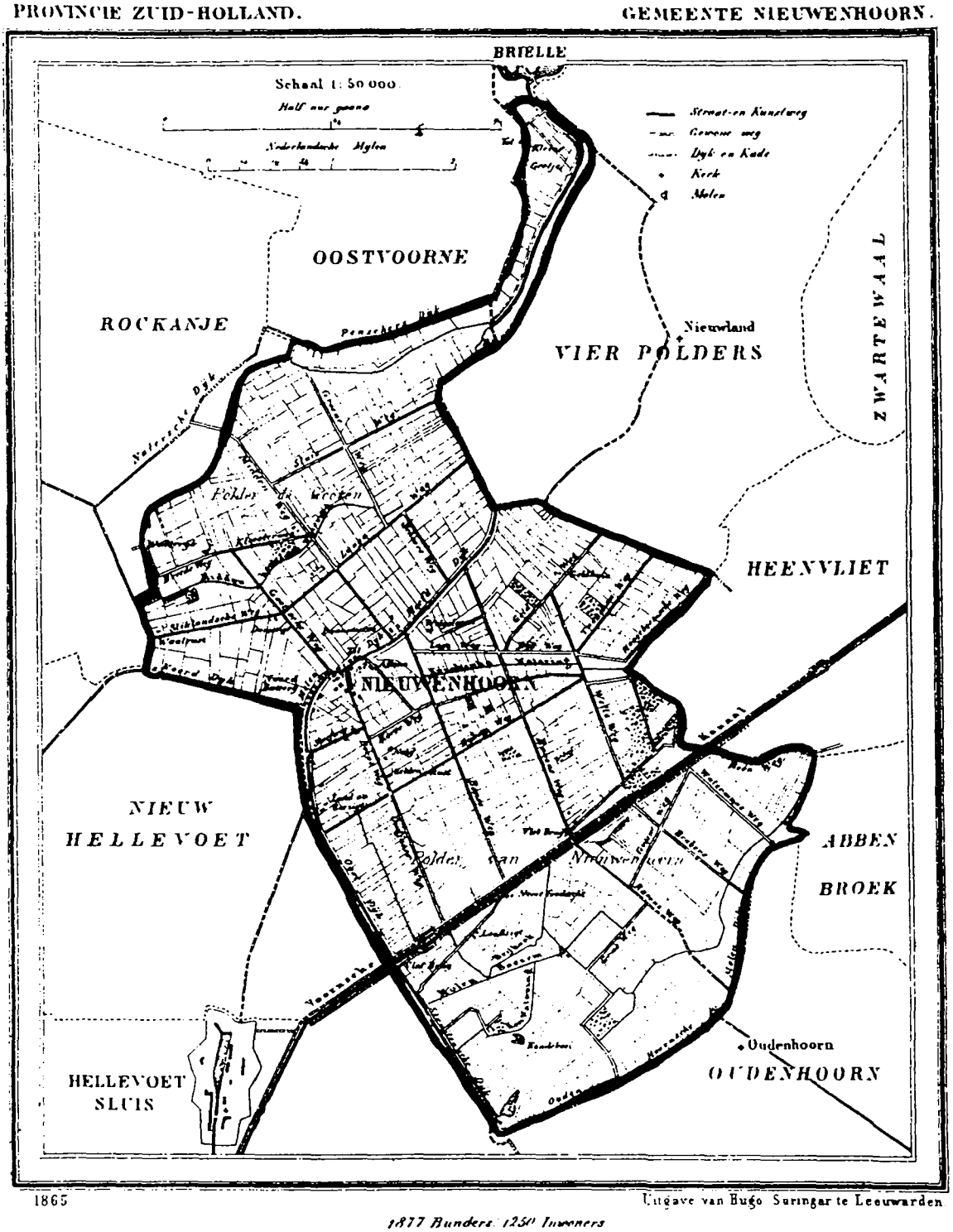

Figuur 7 De gemeente Nieuwenhoorn in 1865, afbeelding uit J. Kuyper, gemeente-atlas

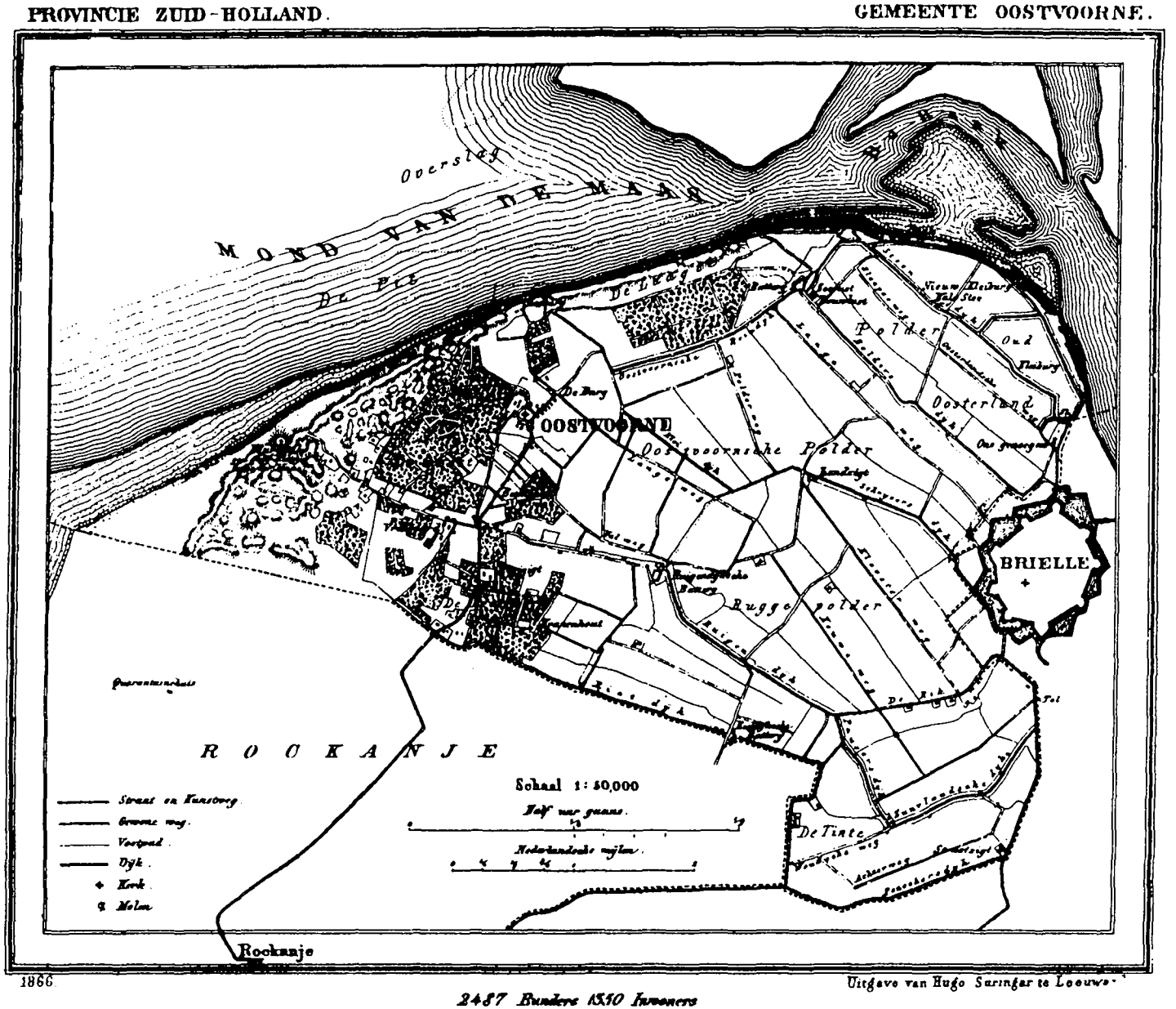

Figuur 8 De gemeente Oostvoorne in 1866, afbeelding uit J. Kuyper, gemeente-atlas

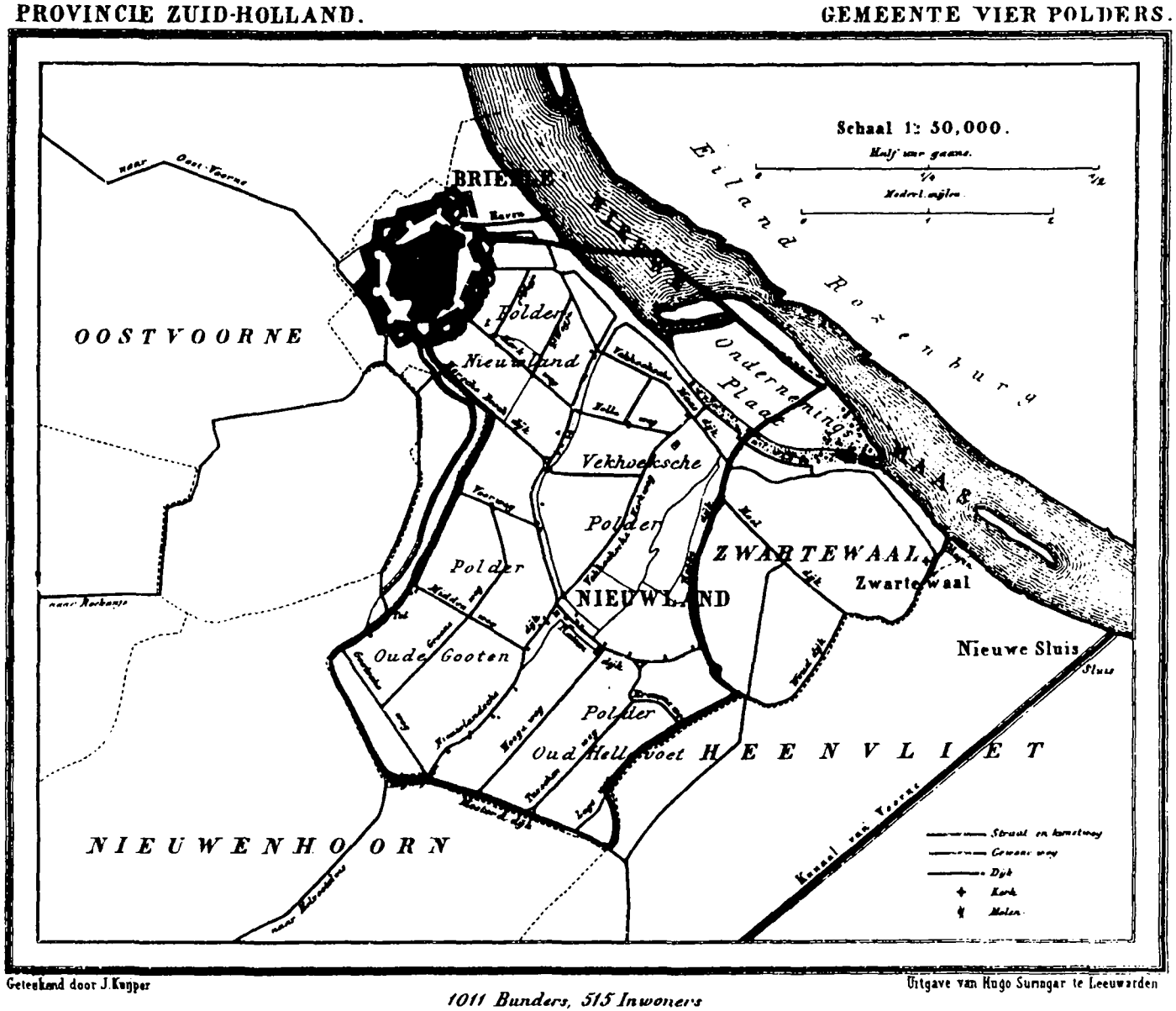

Figuur 9 De gemeente Vierpolders in 1867, afbeelding uit J. Kuyper, gemeente-atlas

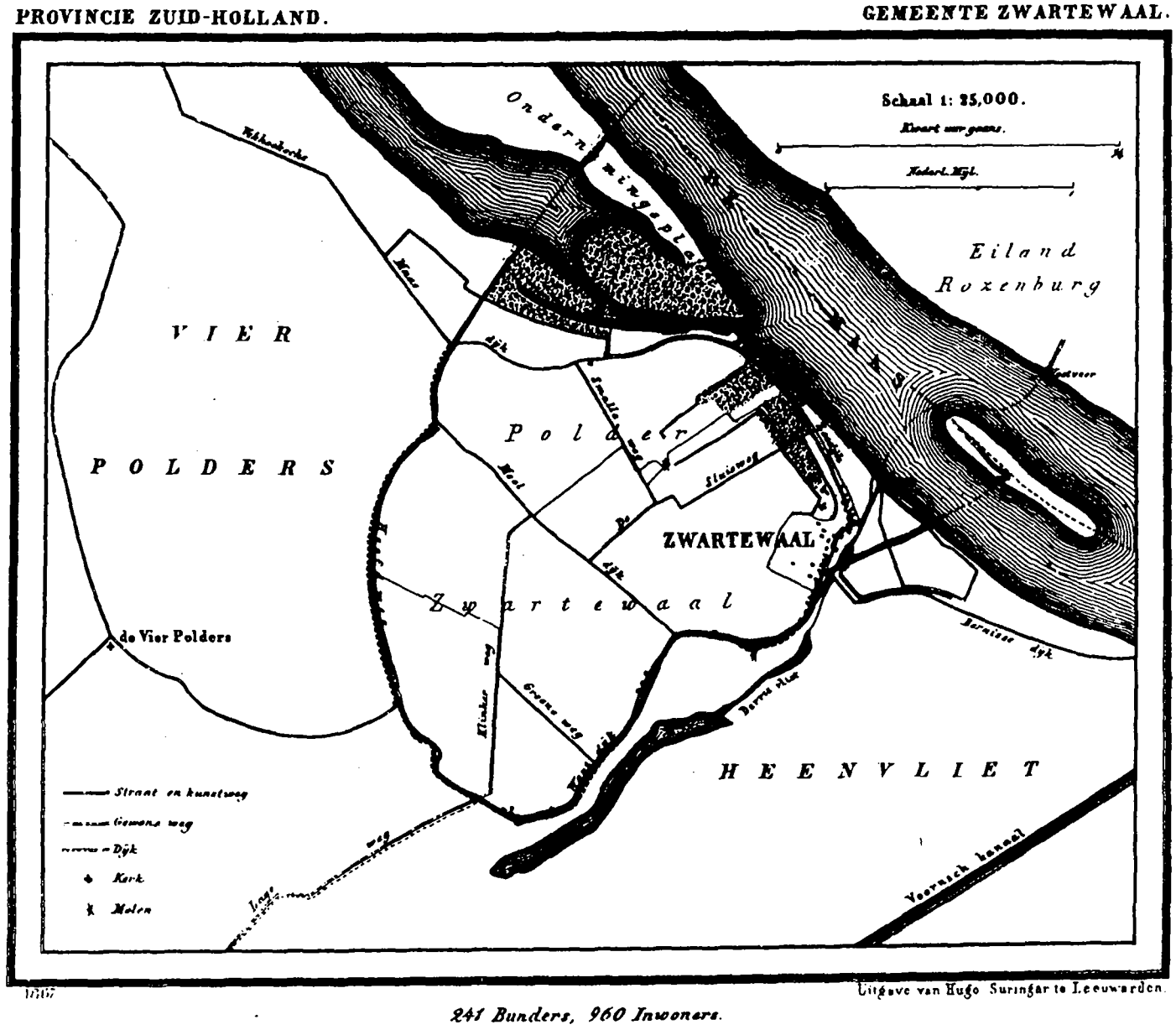

Figuur 10 De gemeente Zwartewaal in 1867, afbeelding uit J. Kuyper, gemeente-atlas

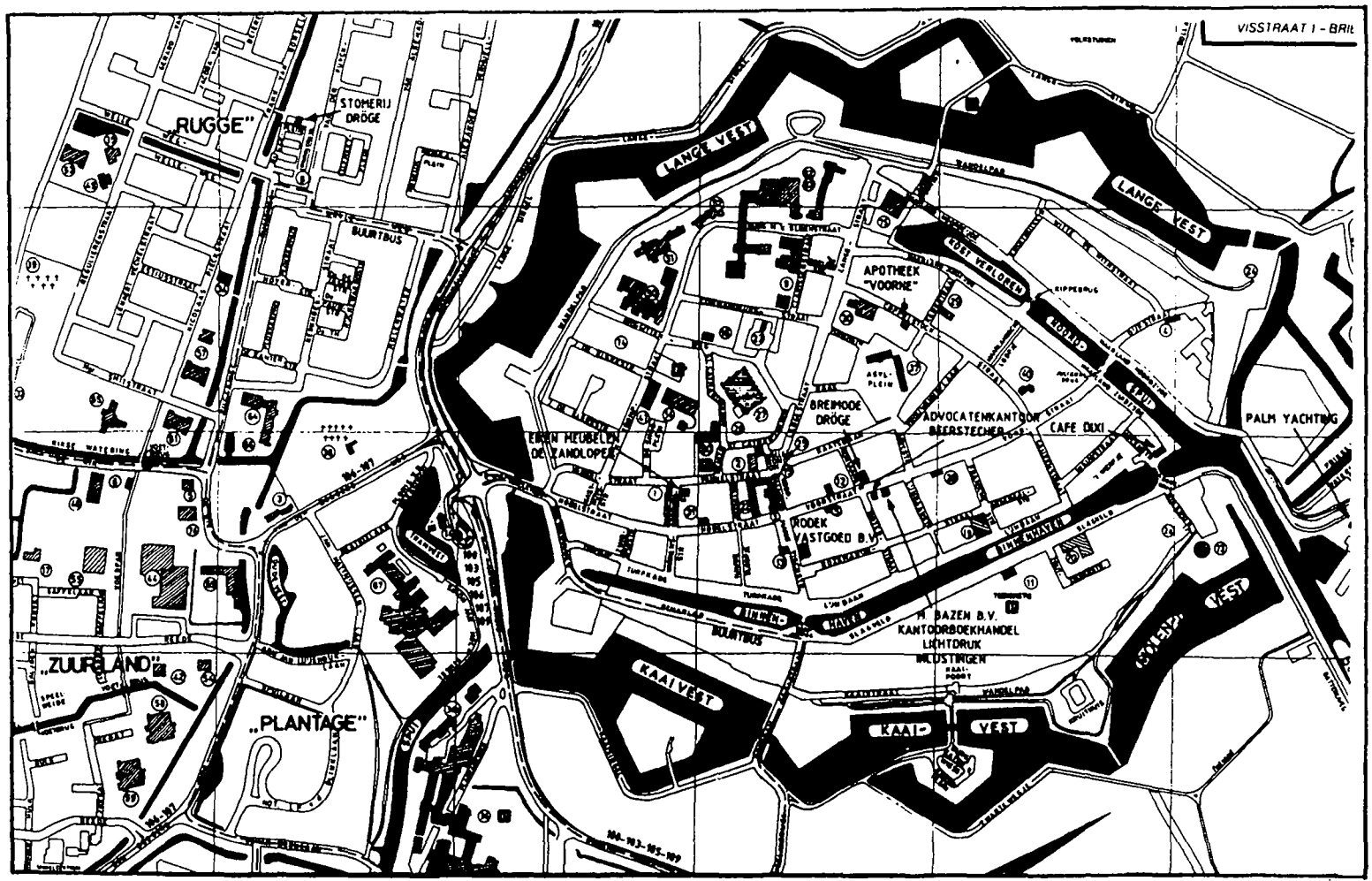

Figuur 11 Straatnamenkaart van Brielle

LEGENDA BIJ DE KAART VAN DE FUNCTIONEEL-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING IN HOOFDLIJNEN

Bestaande kern ± 1850

Omvang kern ± 1945

Terrein gedomineerd door Nijverheid, Handel en Industrie: ±1850 ±1945

Richting van Algemeen-ruimtelijke ontwikkeling

Lineaire ontwikkeling

1900 Weg, eventueel met jaar van opening

1900-1930 Spoorweg met openings- en sluitingsjaar

1900-1930 Lokaalspoorweg of tramweg met openings- en sluitingsjaar

S Spoor-/tramwegstation

Spoor-/tramwegstation opgeheven

1900 Waterloop, eventueel met jaar van opening

Provincie Zuid-Holland kartografie DWM/DRG 90.102/1

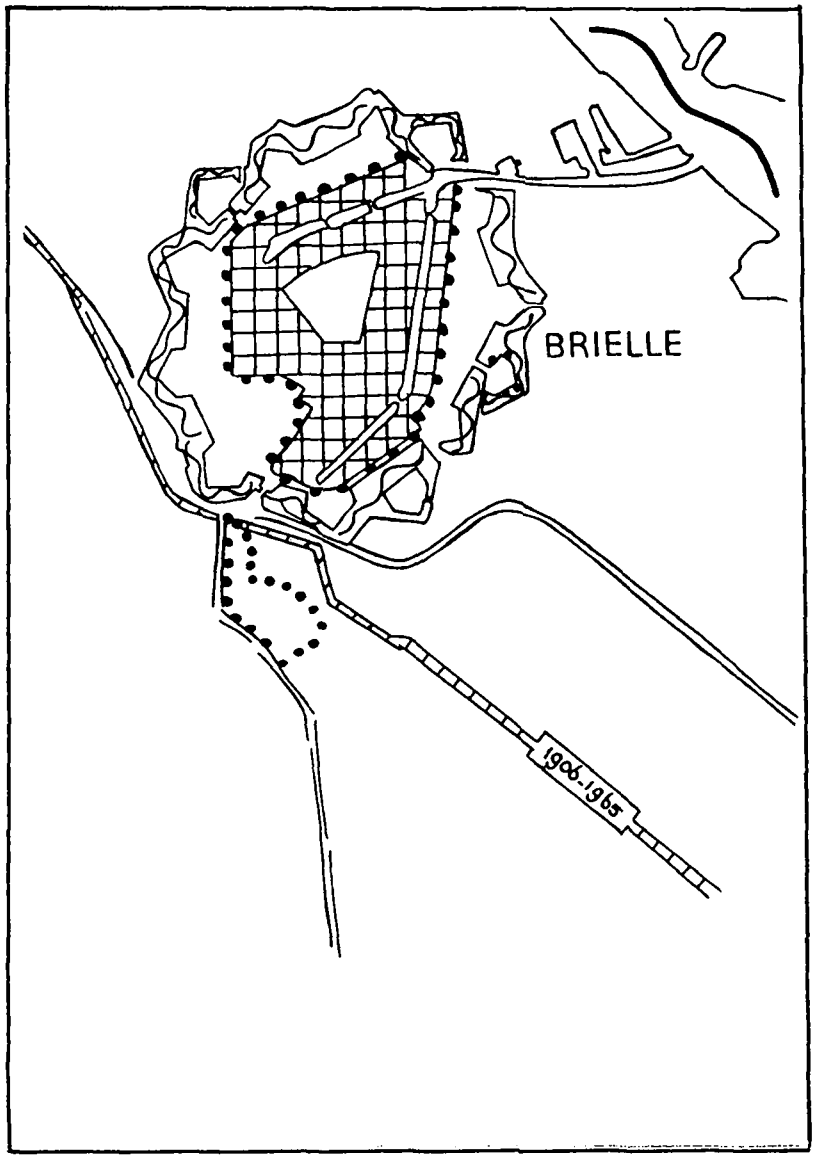

Figuur 12a

Kaart van de functioneel-ruimtelijke ontwikkeling van Brielle in hoofdlijnen 1850 - 1945

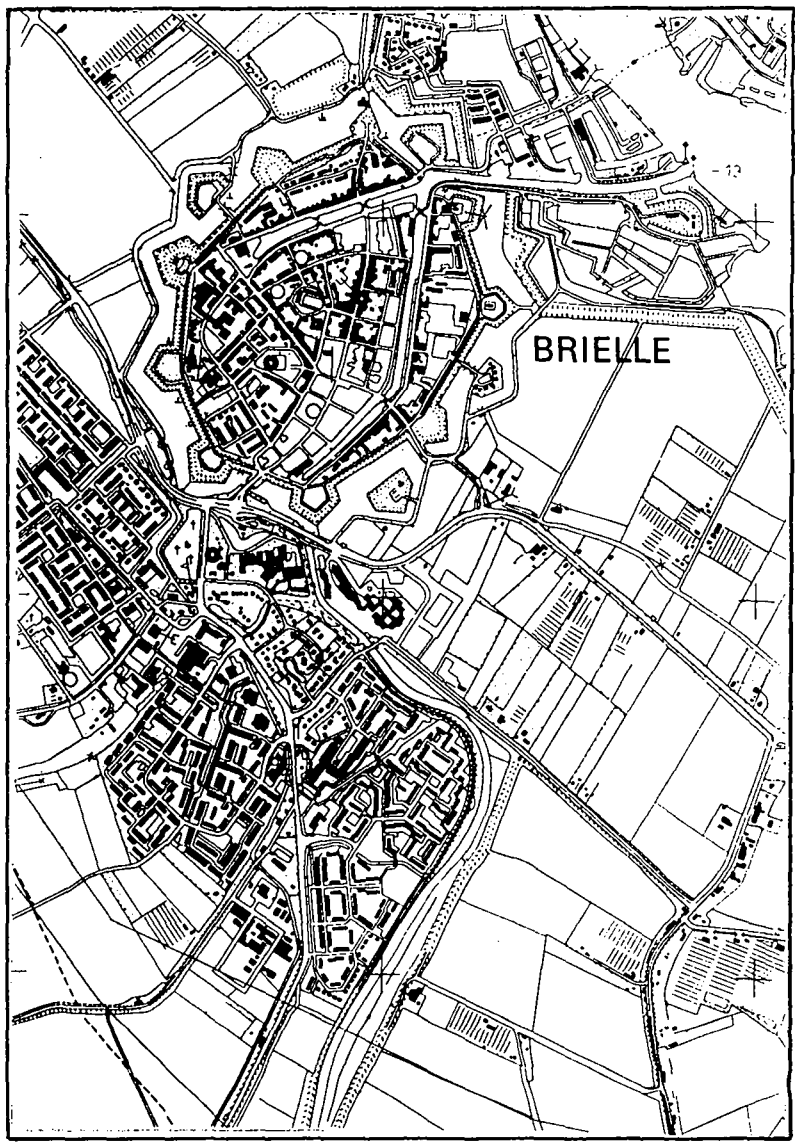

Figuur 12b

Situatie in Brielle in 1989 (ter vergelijking)

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK VAN DE GEMEENTE BRIELLE

Inleiding

De gemeente Brielle omvat de vestingstad Brielle, de dorpen Zwartewaal en Vierpolders en de buurtschap Zuurland. Brielle is een verstedelijkte samengroeiing van twee dijknederzettingen. De plattegrond van de binnenstad wordt bepaald door twee waterlopen (Binnenhaven en Noordspui), de rechte lijn van de Langestraat en de lange gebogen lijn Nobelstraat-Voorstraat. De binnenstad wordt omgeven door een vrijwel geheel intact gebleven vestingstelsel met bastions en ravelijnen, dat in de huidige vorm uit het begin van de 18de eeuw dateert. De Buitenhaven vormt de verbinding met het Brielse Meer (de vroegere Brielse Maas).

Het ten oosten van Brielle gelegen Zwartewaal is een dijkdorp, dat evenals Brielle door een haven met het Brielse Meer wordt verbonden. De oostelijke bgrenzing van het gemeentegebied wordt gevormd door het Kanaal door Voorne. Dit mondde in de Brielse Maas uit bij de buurtschap Nieuwe Sluis, die in de jaren '60 is verdwenen bij de aanleg van het Hartelkanaal.

Ten zuiden van Brielle ligt Vierpolders, een dijkdorp op een kruispunt van twee polderdijken (Dorpsdijk en Achterdijk). De buurtschap Zuurland ligt zuidelijk van Brielle langs de Zuurlandse dijk. Door de bouw van nieuwe woonwijken is deze buurtschap nauwelijks nog als kern te herkennen. Het wegenpatroon van het buitengebied kenmerkt zich door gebogen lijnen van oude polderdijken en een rechtlijnig patroon van polderwegen.

Stads- en dorpsbebouwing, woonhuizen

De Nobelstraat en Voorstraat vormen de hoofdader van de Brielse binnenstad. Hier zijn de meeste winkels gesitueerd in panden die vrijwel aaneegesloten gevelwanden vormen. Het beeld wordt vooral bepaald door 19de-eeuwse lijstgevels, al is op vele plaatsen zichtbaar dat de meeste panden een oudere kern hebben. Op diverse plaatsen bevinden zich gave winkelpuien uit de periode rond de eeuwwisseling. Gevelwanden met lijst- en tuitgevels zijn ook te vinden langs de Langestraat en beide zijden van het Maarland. Vooral langs het Maarland waren de woningen van de gegoede burgerij gesitueerd, wat nog steeds zichtbaar is in de bebouwing.
Het contrast met de bebouwing langs zij- en achterstraten (kleine woningen en bedrijfspanden) is scherp; dit geldt ook voor delen van de bebouwing langs de Binnenhaven. De gevelwanden zijn hier minder aaneegesloten en op enkele plaatsen (met name aan het Slagveld) zijn gaten ontstaan. Aan het Scharloo zijn zowel pakhuizen als herenhuizen te vinden. Pakhuizen en bedrijven beheersen ook het beeld van de Turfkade.

Grote delen van de binnenstad zijn lange tijd onbebouwd gebleven. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Coppelstockstraat, waar in de jaren '20 en '30 woningen werden gebouwd. De zuidwestelijke hoek van de binnenstad bleef zelfs onbebouwd tot na de Tweede Wereldoorlog.

Kleine villa's en vrijstaande woonhuizen uit de jaren '20 en '30 zijn te vinden in de parkachtige omgeving ("Plantage") bij de zuidelijke uitvalsweg. Behalve langs deze weg

(de G.J. van den Boogerdweg) staan deze huizen aan de Spuilaan en de Jan Matthijssenlaan.

De oudste bebouwing in Zwartewaal is gesitueerd langs de Dorpsstraat en de in het verlengde liggende Henry Fordstraat. Vooral aan de westzijde vormen lijst- en tuitgevels uit het midden van de vorige eeuw een vrijwel gesloten gevelwand. Aan de Henry Fordstraat en het Werfplein staan ook diverse woningen uit het begin van deze eeuw. Aan de laag gelegen Achterweg bevindt zich achterbebouwing van de Dorpsstraat : schuren en kleine pakhuizen.

De kern van Vierpolders kenmerkt zich door verdichting van de lintbebouwing -woningen, landbouwschuren, agrarische woonhuizen- langs de Dorpsdijk. Het grootste deel van deze bebouwing dateert uit het begin van deze eeuw.

Planmatige uitbreidingen, complexen

Een klein woningbouwcomplex uit het begin van de jaren '20 wordt omsloten door Maarland Zuidzijde, Langestraat Kerkstraat en Coppelstockstraat. Het bebouwen van het open terrein in de zuidwestelijke hoek van de binnenstad begon rond 1920 met de bouw van een klein woningbouwcomplex aan de Venkelstraat (20 t/m 52). Het bestaat uit drie rijtjes woningen voorzien van zadeldaken met steekkappen. Dicht bij dit complex verrees in de jaren '30 een carrévormig woonwijkje rondom het dr. De Snooplein.

Een (letterlijk) aparte plaats wordt ingenomen door een omstreeks 1930 op een ravelijn gebouwd klein woningencomplex rond het burgemeester Echter van Wissekerkeplein.

Bijzondere objecten

De onbetwiste blikvanger van Brielle is de bijna 60m hoge stompe toren van de halfvoltooide gotische Catharijnekerk. Andere bekende monumenten zijn het rond 1600 gebouwde Merulaweeshuis aan het Catharijnehof, de in de gevelwand van de Voorstraat opgenomen 15de-eeuwse Jacobskerk en het stadhuis (met Louis XV gevel) aan de Markt.

Het verleden van Brielle als vesting en garnizoensstad is op vele plaatsen nog tastbaar aanwezig. Het meest opvallend is de 18de-eeuwse omwalling met bastions en ravelijnen en twee overgebleven poorten, die na recente restauraties vrijwel geheel in oude staat terug is gebracht. Als restanten van het militaire verleden zijn de volgende objecten het vermelden waard:
- de 17de-eeuwse Provoost aan het Catharijnehof;
- diverse 18de-eeuwse gebouwen, zoals het Arsenaal en de Infirmerie aan de Rozemarijnstraat en de Hoofdwacht aan de Markt;
- een poortwachtershuisje uit het begin van de vorige eeuw aan het Maarland Noordzijde;
- de voormalige Doelenkazerne (1882) aan de Clarissenstraat met wachtgebouw op de hoek van Doelenstraat en Langestraat.

Aan het Asylplein staat het vroegere Asyl voor Zeelieden, een rijk gedetailleerd L-vormig neo-renaissance gebouw, in 1872 ontworpen door de architect C. Outshoorn. Aan het zelfde plein staat het voormalige Gast- en Proveniershuis, een carrévormig gebouw uit 1914.

Een in het buitengebied gesitueerd object van grote militair-historische betekenis is het fort "Penserdijk", dat ten westen van Vierpolders in 1884 werd aangelegd als onderdeel van een verdedigingslinie tussen de vestingen van Hellevoetsluis en Brielle. Gelijktijdig werd bij Nieuwenhoorn het vrijwel identieke fort "Noordijk" aangelegd.

De Waterstaatsstijl is in Brielle vertegenwoordigd door de naar een ontwerp van P. Plukhooy in 1831 gebouwde RK kerk aan de Nobelstraat. Het aan de Heilige Martelaren van Gorcum gewijde gebouw heeft een lijstgevel met fronton. Op de plaats (aan de Kloosterweg, ten zuidwesten van de stad) waar in 1572 de lichamen van de Martelaren zijn gevonden, werd in het midden van de vorige eeuw een houten kapel gebouwd. Deze is in 1931 vervangen door een grote bedevaartskerk naar ontwerp van H.J. de Vries. Achter de kerk bevindt zich een natuurstenen ciborium (van J. Stuyt) uit 1921 en een betonnen omgang uit 1912, die een hof met vijver omgeeft.

Aan de Kerkstraat (10) staat een klein zaalkerkje uit 1816. Een ander -leegstaand- kerkje aan de Geuzenstraat (16) dateert uit 1875. Schoolgebouwen van betekenis zijn: de H.B.S. aan de Jan Matthijssenlaan (ca. 1930), de Lagere School op de hoek van de Langestraat en Coppelstockstraat (zelfde periode) en de voormalige School met de Bijbel aan de Queensboroughstraat (ca. 1920).

De NH kerk van Zwartewaal dateert uit de 16de eeuw. Dicht bij de kerk staat een schoolgebouw uit 1910 aan de Schoolstraat. De NH kerk van Vierpolders (Dijkpotingen 1), een gepleisterd zaalkerkje met dakruiter, dateert uit de 18de eeuw en is van uiterlijk veranderd door verbouwing in de 19de eeuw en een ingrijpende restauratie in 1907.

19de-eeuwse begraafplaatsen zijn te vinden aan de G.J. van den Boogerdweg bij Brielle en aan de Wouddijk bij Zwartewaal.

Boerderijen

Boerderijen van vóór 1800 zijn rond Brielle zeldzaam. Het voorhuis van de 18de-eeuwse hoeve "Esterenburch" aan de Middelweg bij Vierpolders, is vooral bijzonder vanwege de oorspronkelijke roedenramen. Het in de Hoekse Waard ruim vertegenwoordigde zijlangsdeel-boerderijtype, met stal uitspringend ten opzichte van het voorhuis, komt ook rond Brielle voor. Het betreft veelal boerderijen uit de tweede helft van de vorige eeuw, o.a. te vinden aan de Rijswaardsedijk (1), de Achterdijk (27) en de Schrijversdijk (2 en 5) bij Vierpolders. Een vroege representant van dit type, de "Catharina-hoeve" uit 1805, staat aan de Nolle (12) en heeft de gebruikelijke ingezwenkte lijstgevel.

Algemener zijn de dwarsdeelboerderijen, die doorgaans wat bescheidener afmetingen hebben dan de zijlangsdeel-boerderijen. Vaak zijn deze boerderijen met de lange zijde evenwijdig aan de weg gesitueerd. In de oudste vorm was de stal geheel van hout met een rieten dak. De houten wanden werden vaak geleidelijk door gemetselde muren vervangen en diverse stadia van "verstening" zijn bij deze (laat 19de-eeuwse) boerderijen te zien. Voorbeelden in de omgeving van Vierpolders zijn: Kerkweg 3, Achterdijk 21, Groene Kruisweg 13 en enkele exemplaren aan de Rijswaardse dijk.

Agrarische woonhuizen met aangebouwde bredere en hogere (gedeeltelijk uit hout opgetrokken) schuurgedeelten, komen op Voorne-Putten veel voor, zij het meestal in verbouwde toestand. Vrij gave voorbeelden bij Vierpolders zijn Kerkweg 5 en Prinsenweg 4.

Objecten van bedrijf en techniek

Langs de zuidzijde van de Binnenhaven, Scharloo en Slagveld, was van oudsher enige industriële bedrijvigheid gesitueerd. Daarvan is echter weinig bebouwing overgebleven. Voor de bemaling van de vestinggracht zorgde een klein gemaal, dat in 1893 werd gebouwd aan de westelijke zijde van het noordelijke bastion. Bij het gemaal is nog een kolenloods aanwezig. Van de machinerie resteert een pomp uit 1923.

Aan de vroegere stoomtram herinnert het, vanwege de vestingwet uit hout opgetrokken, stationsgebouwtje aan de Oostvoornseweg (2), dat kort na de eeuwwisseling is gebouwd. Op de plaats van het emplacement bevindt zich een busstation. De huidige Groene Kruisweg volgt een groot deel van het vroeger tracé van de tram.

De watertoren aan de G.J. van den Boogerdweg werd in 1923 gebouwd naar een ontwerp van A.D. Heederik. Het is een opvallende witte toren met zware lisenen en een zwarte kegelvormige spits. Ten zuiden van Brielle staat aan de Rijksstraatweg het voormalige stoomgemaal "De Klomp" uit 1879.

Aparte vermelding verdient een houten roeibotenloods uit de jaren '20 aan de Oude Veerdam op de noordelijke oever van de voormalige Brielse Maas. Aan de Rijswaardsedijk en aan de Bollaarsdijk staan enkele druivenkassen uit de jaren '20 van een type, dat in het Westland aan het begin van deze eeuw op grote schaal is gebouwd en daar nog op verschillende plaatsen voorkomt.

Na-oorlogse bebouwing, uitbreidingen

In de zuidwestelijke hoek van de binnenstad werd in de jaren '50 woningbouw gerealiseerd rond de Trompstraat en de J. de Klerkstraat. In de jaren '60 en '70 verrees een kleine woonwijk ten noorden van de binnenstad bij de Oosterlandsedijk. Aan de zuidzijde werd in de zelfde periode op grotere schaal gebouwd tussen de Schrijversdijk en de Kloosterweg. Recente omvangrijke uitbreidingen richten zich zuidwaarts aan weerszijden van de G.J. van den Boogerdweg.

Zwartewaal is in de jaren '60 en '70 westwaarts uitgebreid in het gebied ten noorden van de Groene Kruisweg. In de zelfde periode is Vierpolders ten zuiden van de Dorpsdijk vergroot met woningbouw aan weerszijden van de Dijkpotingen en een bedrijventerrein.

C. STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

Brielle

Stedebouwkundige typologie

1. Stedelijk ingericht gebied

1.1 Algemeen

- functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- vaak eenvoudig of op pré-stedelijke structuur geënt stratennet
- stenen straten, geen voortuinen
- voornamelijk aaneengesloten bebouwing
- bebouwing deels complexgewijs, complexgrootte variabel

1.2 Stedelijk villagebied

- functie: wonen
- *ligging in stedelijke context*
- planmatige ontwikkeling
- stratennet royaal van opzet met soms bijzondere patroon- of vormkenmerken
- stenen straten met veelal ondiepe voortuinen
- bebouwing aaneengesloten of vrijstaand op geringe onderlinge afstand
- twee of meer bouwlagen hoog

2. Niet-stedelijk ingericht gebied

2.1 Algemeen

- functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- vaak eenvoudig of op pré-stedelijke structuur geënt stratennet
- regelmatige voortuinen
- *weinig aaneengesloten bebouwing*
- *bebouwing voornamelijk niet complexmatig*

2.2 Tuinwijkachtige ontwikkeling

- functie: wonen
- planmatige ontwikkeling
- stratennet soms met bijzondere patroon- en vormkenmerken
- groene straten, voortuinen
- voornamelijk half open blokken, strokenbouw
- bebouwing complexmatig

2.3 Villagebied

- functie: wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- stratennet vaak met bijzondere vormkenmerken
- groene straten, tuinen rondom
- voornamelijk losse bebouwing
- bebouwing voornamelijk niet complexmatig

3. Gebied zonder woonfunctie

3.1 Industriegebied

- functie: industrie / bedrijvigheid / handel / verkeer
- inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of functies

3.2 Groen gebied

- functie: openluchtrecreatie (park, sportterrein, begraafplaats, enz.)
- voornamelijk onbebouwd terrein
- inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of functies

4. Ander gebied

- functie: **d.** militair, **e.** religieus

Na 1945 gereconstrueerd gebied

Gebieden met bijzondere waarden

2 Burgemeester van Egter van Wissekerkeplein (vml.bastion)

1 Asylplein

3 Bedevaartsoord H.H. Martelaren van Gorcum

BRIELLE,
Stedebouwkundige typologie

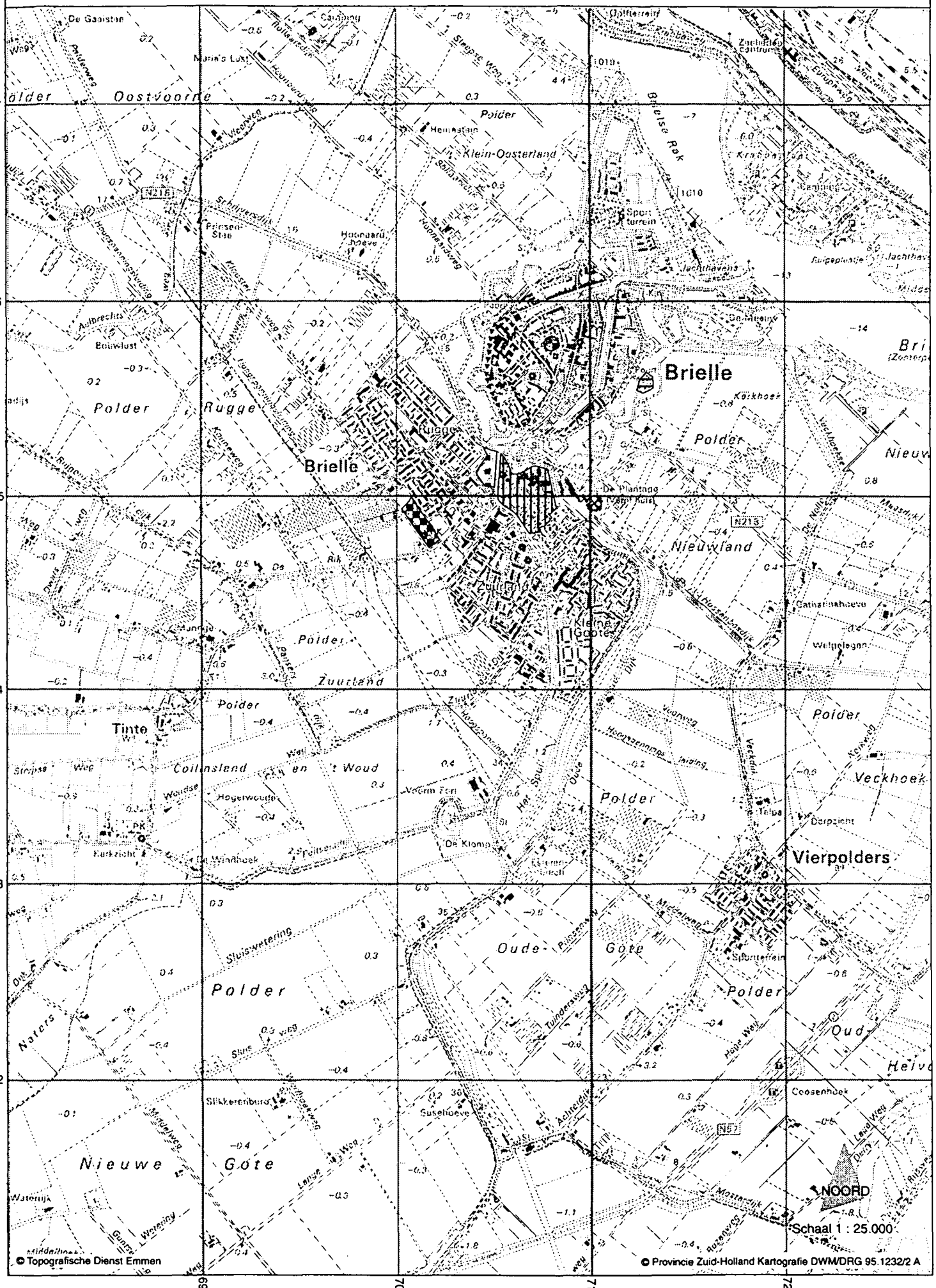

D. GEBIEDEN MET BYZONDERE WAARDEN

BRIELLE,
Gebieden met bijzondere waarden

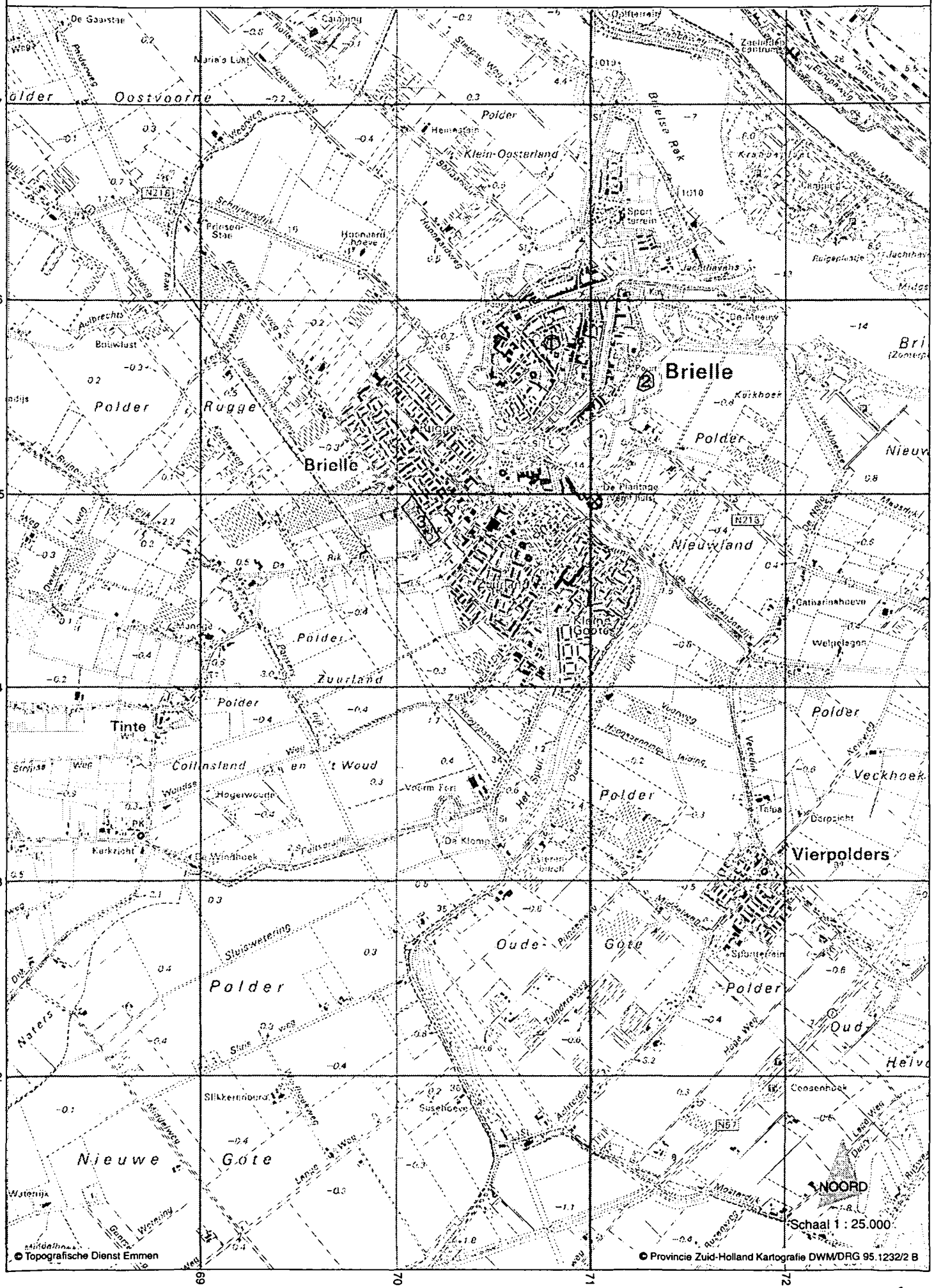

2 ll.